

31 Ma'asi 2014

'Eiki Minisita

Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga

Potungaue ma'a e ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga

NUKU'ALOFA

'Eiki Minisita

'Oku ou fiefia ke fakafofonga'i atu 'a e Kau Talekita 'o e Poate 'i hono fakahoko atu 'a e Fakamatala Fakata'u mo e Ngaahi Fakamatala fekau'aki mo e ta'u fakapa'anga ki he 'aho 31 'o Tisema 2013, 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga 'a ia 'oku fiema'u 'o fakatatau ki he Lao 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga 1977 Kupu 10 (7) pea mo e Lao ki he Potungaue 'a e ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga 2002 Kupu 20 (1).

Faka'apa'apa atu

Lord Matoto

Sea

KANOTOHI

Puipuitu’a pea mo e Kaveinga Ngaue3
‘a e Pangikee

Kau Talekita ‘o e Poate ‘a e Pangikee4

Fakamatala mei he Sea ‘o e Poate
‘o e Kau Talekita 20125

Fakama’opo’opo ‘a e Talekita Pule
‘o e Pangikee6

Ngaahi Ola Fakapa’anga
fakata’unima.....10

Lipooti ‘a e Kau Talekita ki he
Ma’u ‘Inasi.....11

Fakamatala ki hono tali ‘o e Fakamatala
Fakata’u ‘a e Pangikee.....13

Lipooti ‘a e ‘Atita ki he Fakamatala
Pa’anga Fakata’u ‘a e Pangikee.....14

Fakamatala Pa’anga Fakata’u ‘a e
Pangikee.....16

Fakamatala fakaikiiki fekau’aki mo e
Fakamatala Pa’anga ‘a e Pangikee.....20

Ko e Fa’unga Pule ‘o e Pangikee.....54

Ko e Kau Pule ‘i he Ngaahi
Va’a ‘a e Pangikee55

PUIPUITU'A

Na'e fokotu'u 'a e Pangike Langa Fakalalakalaka 'o Tonga 'i he 'aho 1 'o Sepitema 1977 'i he malumalu 'o e Lao 'a e Pangike Langa Fakalalakalaka 'o Tonga 1977 pea fakatahataha 'i 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha 1995 pea na'e toe lesisita 'i he 2001.

'Oku tu'utu'uni 'e he Lao 'a e Pangike Langa Fakalalakalaka 'o Tonga 'a e fatongia 'o e Pangike, 'oku fakama'opo'opo ia ko hono hakeaki 'i 'a e fakalalakalaka fakasosiale mo faka'ekonomika 'a e kakai mo e ngaahi ngaue'anga 'i Tonga 'o fakafou 'i ha ngaahi nō mo e fale 'i fakapisinisi 'a ia 'oku fakahoko 'i ha ngaahi founga fakapangike fakapolofesinale pea fakapapau 'i 'oku totongi fakafoki mai 'a e ngaahi nō.

Koe Pangike 'oku ma'u sea kakato ia 'e he Pule'anga Tonga talu mei he 1998. 'Oku tokanga 'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Pangikee 'e he Poate 'a ia 'oku memipa ai 'a e kau Talekita 'e toko 5. 'Oku kau he Poate 'a e Talekita Pule ne fokotu'u mei he Pule'anga 'a ia ko hono fatongia ko hono fokotu'u mai mo fakahoko 'o e ngaahi ngaue pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue kotoa pe pea mo hono siofi faka'aho 'a e anga hono fakalele 'o e Pangike.

VISIONE TAUMU'A NGAUE

Ke 'iloa ko e ngaue'anga lelei 'i Tonga 'i hono fakahoko 'a e ngaue fakapa'anga ki he fakalalakalaka mo e ngaue fakakomesiale 'aki 'a e ngaahi founga fakapangike fakapotopoto, ke a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e kasitoma 'i he founga mo'oni mo totonu pea ke kei ma'u mo e tupu foki.

MISIONA TAUMU'A NGAUE

Tukupa ke taukave 'i mo hakeaki 'i 'a e fakalalakalaka faka'ekonomika mo fakasosiale 'a Tonga, 'aki 'a e tu'unga fakahoko ngaue ma'olunga mo feongoongi fakapotopoto taha 'i he'ene sevesi ngaue fakapangikee fakalalakalaka mo fakakomesiale, lolotonga ko ia 'oku ma'u pe tupu lelei ko e Ngaue'anga Fakapangike lelei.

KAU TALEKITA 'O E POATE KI HE 'AHO 31 TISEMA 2013

LORD MATOTO

Talekita Pule Malolo 'a e Pangikē mo e Minisita
Pa'anga moe Palani Fakafonua Malolo.
Fokotu'u ia ko e Sea 'o e Poate 'i Fepueli 2013.

POUSIMA AFEAKI

Tangata faama fakakomesiale pea hoko ko e tale-
kita 'o e Poate 'a e KauTalekita 'i Ma'asi 2009. Na'e
sea 'i he Poate 'a e Kau Talekita talu mei Novema
2010 pea fakafisi 'i Sanuali 2014.

PAULA TAUMOEPEAU

Ko e tangata Pisinisi pea na'a ne
hoko ko e talekita 'o e Poate 'a e
Kau Talekita 'i Sepitema 2009.

PENISIMANI VEA

Talekita Pule malolo 'a e Pangikē pea
na'a ne hoko ko e talekita 'o e Poate 'a e
Kau Talekita 'i Fepueli 2012 pea fakafisi
'i 'Okatopa 2013.

REV. DR. TEVITA KOLOA'IA HAVEA

Sekelitali Seniale 'a e Siasi Uesiliana Tau'ataina
'o Tonga pea na'e hoko koe talekita 'o e Poate
'a e Kau Talekita 'i Sepitema 2012 pea fakafisi 'i
'Aokosi 2013.

LETA HAVEA KAMI

Talekita Pule Le'ole'o 'a e Pangikē
kamata 'i Fepueli 2013 pea hoko ko e
Talekita Pule & CEO 'i Sepitema 2013.

FAKAMATALA MEI HE SEA 'O E POATE 'A E KAU TALEKITA 2013

'Oku ou fiefia ke fakahoko atu 'a e ola na'e a'usia 'e he Pangike Langa Fakalalakala 'o Tonga 'i hono ta'u 'e 36 'ene fakahoko fatongia 'i Tonga.

Neongo e mamalie 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a Tonga na'e kei lava pe 'e he Pangike Langa Fakalalakala 'o Tonga 'o ma'u ha ola lelei 'i he ta'u 2013. Ko e tupu 'osi tukuhau ko e \$1.637 miliona ki he ta'u 2013 fakahoa ki he \$1.329 miliona 'o e ta'u 2012.

Na'e 'alu hake 'a e palanisi ki he ngaahi nō 'aki 'a e 11.8% mei he \$42.327 miliona 'i he ta'u 2012 ki he \$47.328 miliona 'i he ta'u 2013. 'A ia na'e kau ai e nō atu ki he ngaahi sekitoa taa'utaha mo e sekitoa fakapule'anga 'a ia 'oku tokoni lelei ki hono teke tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga.

Ko e taumu'a ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga ke ma'u ha tupu mei he pa'anga 'o e Ma'u 'Inasi (ROE) ko e 10%. Ko e 2013 na'e 'i he 8.30% pea 7.03% 'a e 2012.

Ko e ola fakafiefia eni pea na'e malava 'a hono a'usia 'e he Pangikee 'a 'ene taumu'a ngaue pea mo e ola lelei ko eni makatu'unga 'i he ngaahi founa ngaue lelei 'a e Pangikee ki hono tokanga 'i 'o e ngaahi nō pea mo e lelei ko ia 'a hono totongi faka-foki 'o e ngaahi nō.

Na'e hokohoko ai pe 'a e lelei ange 'a e tu'unga 'o e lahi 'o e pa'anga he ngaahi Pangikee 'i he 2013. Na'e holo ai 'a e totongi tupu he pa'anga tipositi na'e tuku atu ki he kau fakahu pa'anga. 'I he'ene pehe leva, na'e hokohoko atu ai pe 'a e fakapapau'i 'e he Pangikee 'oku lelei ange 'ene fakahoko fatongia, ako'i e kau ngaue mo toe fakalaka ange 'a e sevesi ki he 'ene kau kasitomaa.

Na'e kei malava pe 'a hono tauhi 'o e tu'unga lelei 'o e ngaahi nō 'a e Pangikee. 'I he ta'u 2013, na'e holo lahi 'a e ngaahi nō palopalema pea na'e makatu'unga ia 'i he ngaue lelei na'e fakahoko ki hono tokanga 'i 'o e ngaahi nō ko ia pea fakahoko foki 'i he taimi totonu.

'Oku hokohoko lelei ai pe 'a e fengaue'aki fakataha mo vaofi 'a e Pangikee moe Pangike Pule kae'uma'a foki 'a e ma'u 'inasi, ko e Pule'anga Tonga.

Fakatatau mo e palani taimi loloa 'a e Pangike, na'e fakahoko ai 'e he Vinstar Limited hono vakai'i 'o e tu'unga lelei 'a e ngaue 'a e Pangikee mo 'ene palani fakapisinisi ki he fakalahi 'o 'ene ngaahi ngaue mo e sevesi Faka-Pangike. Na'e fakapa'anga fakataha ia 'e he Pangikee mo e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IFC). Na'e tali 'e he Poate 'a e Kau Talekita 'a e Lipooti pea pehe ki he Kapineti 'i Novema 2013.

Na'e fakapapau'i mei he ola hono vakai'i e ngaahi ngaue 'a e Pangikee 'oku lelei fakapa'anga ke fakalahi 'ene ngaahi sevesi 'aki hono fakalahi e ngaahi ngaue mo e sevesi 'oku fakakomesiale ke hoa mo e ngaahi faingamalie 'i he maketi lolotonga ko ia, ke kei pukepuka pe 'a e ngaue fakalalakala.

Ko e fakalahi 'o e ngaue mo e sevesi 'a e Pangike 'oku kau ai:

- i) 'Akauni sieke
- ii) Fetongi pa'anga muli
- iii) 'Akauni sino'i pa'anga ngaue
- iv) Ngaue Faka-Pangike ma'ae Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mo e ngaahi Potungau'e 'a e Pule'anga.

Ko e fakatotolo 'a e kau Polisi 'o e kaiha'a 'i he Pangikee 'i he 2009 'oku te'eki ke kakato. Kuo 'osi tuku atu 'e he Pangike ha me'a'ofa \$20,000 ki ha fakamatala 'e ala ma'u ke faka'ilo ai ha taha, ka 'oku te'eki ai ha ola lelei.

Na'e hoko atu pe 'i he 2013 e tukupa 'a e Pangikee ke kei no atu ki he kakai kei faingata'a'ia 'i he ngaahi kolo ki 'uta ki he'enau ngaahi fiema'u fakalalakala.

'Oku hokohoko atu ai pe 'a e poupu 'a e Pangikee 'aki hono siponisa 'a e ngaahi ngaue 'a e kakai ki hono langa'i hake 'a e mo'ui lelei, ako, sipoti mo e fakalalakala 'a e kakai.

'Oku tui 'a e Poate 'a e kau Talekita mo e Kau Pule 'oku kei malava 'e he Pangikee ke fakahoko 'ene ngaahi palani fakapisinisi mo e taumu'a ngaue. 'E kei ma'u 'e he Ma'u 'Inasi ha tupu lelei mei he'ene inivesimeni pea feinga ke toe fakalaka ange pea mo e tupu lelei 'a e Pangikee.

'Oku ou fiefia lahi ke fakamalo'ia 'a e ngaue lahi mo e tukupa 'a e Kau Pule 'o e Pangikee kae'uma'a 'a e Kau Ngaue ke ma'u ai ha ola lelei he 2013. 'Oku 'oatu foki 'a e fakamalo ki he Poate 'a e Kau Talekita koe'uhi koe ngaahi ngaue lavame'a ki hono tataki 'a e ngaahi taumu'a ngaue 'a e Pangikee 'o makatu'unga ai hono a'usia 'a 'ene ngaahi taumu'a ngaue ki he ta'u.

'Oku ou 'oatu foki mo e fakamalo ki he Pule'anga 'a ia koe faka-fofonga ia 'o e kakai 'o Tonga pea ko e Ma'u 'Inasi ia, ko e hokohoko atu ho'o mou tokanga mo poupu ki he Pangikee.

Ko hono faka'osi, ko 'eku fakamalo loto hounga ki he kau Kasitomaa koe'uhi ko 'enau poupu ki he Pangikee. 'Oku mau 'amanaki ke ngaue vaofi mo e kau kasitoma ke fakakakato 'enau fiema'u pea 'oku fakalahi mo e ngaahi ngaue faka-pangike ke toe leleiange 'ene fakahoko fatongia ki he kau kasitoma.

Faka'apa'apa atu

Lord Matoto
Sea 'o e Poate kau Talekita

FAKAMA'OPO'OPO MEI HE TALEKITA PULE

'Oku hokohoko atu pe 'a e a'usia 'e he Pangikē Langa Fakalalaka 'o Tonga ha ola lelei ma'ae Ma'u 'Inasi lolotonga 'a e ta'u 2013 neongo e hokohoko atu e mamalie tu'unga faka'ekonomika 'a Tonga.

Ko e ola lelei na'e a'usia na'e malava ia

mei he ngaue malohi mo mateaki 'a e kau pule mo e kau ngaue 'a e Pangikē. Na'e fakamamafa ai pe ngaue 'i he ngaahi fatongia fakalalaka 'a e Pangikē kae'uma'a 'a e ngaahi sekitoa tefito kehe koe'uhi ke toe lelei ange 'a e tupu.

'Oku 'alu fakataha eni pea mo e pule'i lelei 'o e ngaahi fakamole ne malava ai 'e he Pangikē ke fakalahi 'ene tupu lolotonga ko ia 'oku ne fakahoko lelei 'a hono ngaahi fatongia ki he kau kasitoma.

Na'e fakamo'oni 'a e Pangikē 'i he aleapau mo e Pangikē Westpac ke fakafongia ma'a kinautolu hiliange 'a e tapuni 'a e ongo va'a 'o e Pangikē Westpac 'i Ha'apai mo 'Eua 'i 'Aokosi 2013.

Na'e huufi e 'ofisi fo'ou fakavahe 'a e Pangikē 'i he Vahenga Hihifo 'o Tongatapu 'i 'Okatopa 2013. 'Oku tu'u 'a e 'ofisi ni 'i he Holo Tu'ivakano Polutele 'i Nukunuku. 'Oku tukupa 'ai pe Pangikē ke hokohoko atu 'ene a'u atu ki he'ene kau kasitoma mo fakahoko 'a e ngaahi sevesi fakapangikē.

Na'e tali 'e he Poate pea loto ki ai e Pule'anga ke fakalahi 'a e ngaahi ngaue mo e sevesi 'a e Pangikē hili ia hono vakai'i e ngaue 'a e Pangikē he faka'osinga 'o e ta'u.

1. NGAHI OLA MAHU'INGA 'O E TA'U

	2013	2012	2011
Peseti 'o e tupu mei he ngaahi nō ki he 'avalisi kotoa 'o e koloa	5.1%	5.7%	5.3%
Peseti 'o e ngaahi pa'anga humai ki he 'avalisi kotoa 'o e koloa	4.6%	4.7%	4.9%
Peseti 'o e ngaahi fakamole kehe ki he pa'anga humai	71.18%	70.8%	72.2%
Peseti 'o e tupu mei he pa'anga 'a e Ma'u 'Inasi	8.30%	7.03%	9.39%
Peseti 'o e tupu 'osi tukuhau'i ki he nō atu mo e 'inivesimeni	3.16%	2.60%	3.47%

2. KO E FAKALUKUFUA 'O E TU'UNGA FAKAPA'ANGA

(Ko e ngaahi fika kotoa pe 'oku 'i he Pa'anga Tonga)

Ko e tupu haohaoa 'osi tukuhau'i na'e \$1.6 miliona ki he mahina 'e tahaua 'o ngata ki he 'aho 31 'o Tisema 2013 fakahoa ki he tupu ko e \$1.3 miliona ki he ta'u 2012. Ko e ola ko eni na'e tupu ia mei he ngaahi me'a ni:

- Ko e pa'anga humai kehe na'e hiki'aki e 7.7% mei he \$2.6 miliona 'i he ta'u 2012 ki he \$2.8 miliona 'i he ta'u 2013.
- Ko e pa'anga humai osi to'o mei ai ngaahi fakamole fakanō na'e hiki hake mei he \$6.11 miliona 'i he 2012 ki he \$6.12 miliona 'i he 2013. Ko e hiki ko eni na'e \$12,000 (0.21%).

- 'I he 2013, na'e hiki si'isi'i hake 'a e ngaahi fakamole kehe 'aki e \$898 (0.02%) mei he 2012.
- Ko e pa'anga na'e lava hono tanaki mai mei he ngaahi nō palopalema mo e ngaahi nō e ni'ihi na'e toe fakafoki mei hono tamate'i na'e kaunga katoa ia ki he tupu na'e ma'u he 2013. Ko e fakamole ki he ngaahi nō palopalema na'e lekooti mo e palanisi ko e \$0.208 miliona 'i he 2013 fakahoa ki he palanisi ko e \$0.178 miliona 'i he 2012. Ko e hiki \$30K (17.05%).
- Ko e fakamole ki he humai na'e fakafuofua ki he peseti 'e 66.9% 'i he ta'u 2013 fakahoa ki he peseti 'e 71.1% na'e a'usia.
- Ko e totongi tukuhau na'e holo lahi mei he \$0.596 miliona 'i he 2012 ki he \$0.269 miliona 'i he 2013.

3. NGAHI PANGIKÉ FAKALOTOFONUA

'Oku lolotonga 'iai 'a e ngaahi Pangiké Fakakomesiale 'e tolu 'i Tonga ni 'aia 'oku nau 'i he malumalu 'o e ngaahi Pangiké mei muli pe pule'i fakakonga pe mei muli. Ko e Pangiké Langa Fakalalaka 'o Tonga 'a e Pangiké pe ia 'e taha ki he langa fakalalaka pea 'oku 'i he malumalu pe 'o e Pule'angaa.

Ko e fakamatala fekau'aki mo e 'inasi 'o e Pangiké Langa Fakalalaka 'o Tonga, 'i he'ene fakahoa ki he tu'unga 'o e ngaahi Pangiké fakalotofonua, 'a ia 'oku fakafehoanaki 'a e tu'unga 'o e lahi 'o e nō, lahi 'o e ngaahi fakahu pa'anga taimi tuku pau 'i he ngaahi sekitoa kehekehe 'oku 'oatu kotoa ia 'i lalo. Fakatokanga'i ange ko e 'inasi 'o e Pangiké Langa Fakalalaka 'o Tonga na'e fakalaka hake he ngaahi ta'u 'e tolu kuohili.

A) Lahi e nō	2013	2012	2011
Pa'anga Nō atu (T\$'miliona)			
Ngaahi Pangiké Fakakomesiale	209.8	203.2	227.2
Pangiké Langa Fakalalaka 'o Tonga	47.0	42.1	40.6
KATO	256.8	245.3	267.8
'Inasi 'i he maketi	18.3%	17.2%	15.2%

E) 'Inasi he sekitoa e nō

Ko e peseti e palanisi 'o e nō ki he ngaahi sekitoa 'oku ha atu 'i lalo:

Ngoue

Ngaahi Pangiké Fakakomesiale	34.5%	40.0%	56.4%
Pangiké Langa Fakalalaka 'o Tonga	65.5%	60.0%	43.6%

Ngaahi Pisinisi mo e Ngaue

Ngaahi Pangiké Fakakomesiale	84.3%	87.9%	94.6%
Pangiké Langa Fakalalaka 'o Tonga	15.7%	12.1%	5.4%

Nō Fale & Taautaha

Ngaahi Pangiké Fakakomesiale	81.9%	82.5%	84.6%
Pangiké Langa Fakalalaka 'o Tonga	18.1%	17.5%	15.4%

4. NGAHI SEKITO A 'O E Nō

A) Ngaahi Nō

'I hono filifili lelei ngaahi nō pea ngaue'aki ngaahi faingamalie lolotonga e ta'u, na'e malava ai 'e he Pangikē ke hiki hake 'ene ngaahi nō 'aki e peseti 'e 11.8% mei he \$42.3 miliona 'i he 2012 ki he \$47.3 miliona 'i he ta'u 2013. Ko hono holoki tu'o 2 e totongi fakafoki nō ki he peseti 'e 50% 'i he 2013 na'e tokoni ia ki he ola na'e ma'u.

Ko e hiki e ngaahi nō 'i he 2012 na'e peseti pe 4.1% fakahoa ki he peseti 'e 11.8% 'i he 2013.

FAKAMA'OPO'OPO MEI HE TALEKITA PULE

E) Ngaahi Nō na'e tali

Ko e lahi e nō na'e tali na'e hiki lahi 'aki e \$4.0 miliona (26.8%) mei he \$14.9 miliona 'i he ta'u 2012 ki he \$18.9 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2013. Ko e katoa e nō na'e tali fakasekitoa 'oku ha atu 'i lalo:

Ngoue (kau ai toutai)	\$3.7 miliona	19.6%
Hina	\$0.6 miliona	3.2%
Ngaahi ngaue mo e pisinisi	\$5.8 miliona	30.7%
Fale & taautaha	\$8.2 miliona	43.4%
Kau Ngaue	\$0.6 miliona	3.1%
KATOA	\$18.9 miliona	100.0%

'Oku fiema'u lahi ke hiki hake e nō ki he ngaahi sekitoa fa'u me'a koe'uhi ke tokoni ki he fakalalakala 'o e ngaue faka'ekonomikaa.

F) Sekitoa Ngaue/Toutai

Na'e hiki hake 'aki 'a e \$1.2 miliona (48%) mei he \$2.5 miliona 'i he 2012 ki he \$3.7 miliona 'i he 2013. Ko e hiki eni na'a mau 'amanaki ki ai hiliange 'a e kakato 'a e fokotu'u e misini 'ea mafana, misini faka'ahu mo e misini ke tokoni ki hono uta atu 'o e fua 'o e ngoue ki tu'apule'anga. Ka neongo ia, 'oku kei fiema'u pe ha fetu'utaki fakamaketiki fe'unga mo fakasi'isi'i e ngaahi fakangatangata 'i hono uta atu e ngoue ki tu'apule'anga.

Ko e katoa 'o e lahi e nō ki he ngoue na'e \$4.8 miliona 'i he 2013 'a ia ko e peseti 'e 10.26 ia 'o e lahi katoa e nō 'a e Pangikee. Ka neongo ia, na'e holo 'aki e peseti 'e 6.1% mei he \$5.2 miliona mei he 2012 ki he \$4.9 miliona 'i he 2013.

a) Hina

Na'e holo 'a e tokolahi 'o e kau ngoue hina na'a nau kau he to'u too hina 'o e 2013 kae'uma'a e lahi e nō mei he \$1.3 miliona 'i he 2012 ki he \$0.6 miliona 'i he 2013. Neongo e tokosi'i 'a e kau atu ki he to hina, 'e hoko atu pe 'i he kaha'u 'a e tokoni'i 'e he Pangikee 'a e fakalalakala 'o e hina he 'oku tokoni ki he tu'unga faka'ekonomika. 'Oku kei fiema'u pe ngaue vaofi 'a e Pangikee, Potungaue Ngoue mo e Potungaue Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue 'i he hokohoko atu hono pukepuke 'o e fa'ahinga ngoue ni.

e) Ngaahi Ngaue mo e Pisinisi

Ko e katoa e lahi e pa'anga na'e nō atu 'i he ta'u 2013 na'e \$5.8 miliona fakahoa ki he \$3.2 miliona 'i he 2012 'a ia 'oku hiki'aki 'a e \$2.6 miliona (81%). Ko e ngaahi faingamalie ke nō atu ki he sekitoa fakakomesiale 'oku laka kimu'a fakahoa ki he 2012 fakatautau-tefito ki he sekitoa fakapule'anga mo e ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto pea 'e hokohoko atu hono tokangaekina 'e he Pangike. 'Oku hokohoko atu pe 'a e ngaahi faka'eke'eke mei he kau kasitoma'a pisinisi 'a e ngaahi Pangike Fakakomesiale ka ko e lahi taha 'o e ngaahi pisinisi ko eni 'oku fu'u lahi honau mo'ua. 'Oku fakakaukau'i pe 'e he Pangikee ha ngaahi kole nō 'oku 'i loto pe 'i he'etau tu'utu'uni ngaue pea mo e ngaahi nō lelei.

Ko e katoa 'o e lahi e nō ki he sekitoa pisinisi na'e \$17.7 miliona 'i he 2013 'a ia ko e peseti 'e 37.4% ia 'o e lahi katoa 'o e nō 'a e Pangike. Ko e sekitoa pisinisi na'e hiki 'aki \$2.6 miliona (27.3%) mei he \$13.9 miliona 'i he 2012.

f) Nō Fale & Taautaha

Nae kei hoko pe nō fale mo e nō taautaha ko e lahi taha he pa'anga na'e nō atu he Pangike 'i he 2013 pea toe lahi taha he lahi katoa e nō 'a e Pangikee.

Ko e katoa lahi e nō atu ki he nō fale mo e nō taautaha 'i he 2013 na'e \$8.2 miliona fakahoa ki he \$7.3 miliona 'i he 2012. Ko e hiki 'aki e \$0.9 miliona (12%).

Fakataha mo ia, ko e lahi katoa e nō fale mo e nō taautaha ko e \$22.3 miliona (47.15%) 'o e lahi fakakatoa 'o e ngaahi nō 'a e Pangike 'i he 2013. 'Oku mau nō pe ki he sekitoa ko eni koe'uhi ko e si'isi'i ha nō mei he ngaahi sekitoa fa'u koloa kae'uma'a ke ma'u ha tupu mo toe leleiange 'a e tupu mei he pa'anga 'a e Ma'u 'Inasi.

i) Nō 'a e Kau Ngaue

Ko e katoa 'o e ngahi nō ki he Kau Ngaue na'e 'i he \$2.4 miliona ko e peseti ia 'e 5.13% 'o e fakakatoa e ngaahi nō 'a e Pangikee ki he 2013. Ko e katoa e nō ki he Kau Ngaue ki he 2013 ko e \$0.62 miliona 'a ia na'e laka hake ia 'i he patiseti ko e \$0.500 miliona.

5. KO E NGAHI TAKETI MO E ME'AFUA

a) Tokanga'i e Tu'unga Ta'epau e Nō

'Oku hoko atu pe hono ngaue'aki e founa ngaue fakapotopoto ki hono tokanga'i e tu'unga ta'epau e nō 'o fakataumu'a ke tauhi 'a e tu'unga lelei e ngaahi nō.

Ko hono fakakalasi e nō ko e me'angaue mahu'inga ia 'i hono vakai'i 'a e tu'unga lelei 'o e ngaahi nō lolotonga 'a e ta'u.

Ko hono fakahoko taha hono tali e ngaahi nō 'i he 'ulu'i 'ofisi 'a e Pangike ko e 'uhinga lahi ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei 'o e ngaahi nō 'i he ta'u 2013. Ko hono fakangatangata 'a e kau 'ofisa 'oku 'oange kiai e mafai ke tali ha nō 'oku lelei 'enau faitu'utu'uni he nō pea mo nau faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'o e nō.

Na'e tokoni lahi eni ki he tauhi e tu'unga lelei e ngaahi nō.

e) Lahi e Pa'anga Ngaue

'Oku hoko atu pe hono fakamalo'i 'e he Pangike Pulee 'a e fua ki he lahi e pa'anga ngaue ke 'i he peseti 'e 5 ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga. Ko e fua ki he lahi e pa'anga ngaue 'a e Pangikee he faka'osinga 'o Tisema 2013 na'e 15.81%.

f) Tupu mei he Pa'anga 'a e Ma'u 'Inasi

Na'e a'usia 'e he Pangike Langa Fakalalakala 'o Tonga 'a e tupu mei he pa'anga 'a e Ma'u 'Inasi ko e peseti 'e 8.30% 'o fakahoa ki he taketi ko e peseti 'e 8.0% 'i he 2013. Ko e Peseti 'o e tupu mei he pa'anga 'a e Ma'u 'Inasi 'i he 2012 koe peseti 'e 7.03% pea ko e taketi na'e seti 'e he Potungaue ki he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga koe peseti 'e 10%.

h) Nō Totongi Tomui

Ko e ngaahi nō totongi tomui na'e lekooti 'i he peseti 2.15% 'i he 2013 fakahoa ki he taketi ko e peseti 'e 4.5%. Ko e holo si'i eni 'o e fua ki he nō totongi tomui ko e peseti 'e 2.3% 'i he ta'u 2012.

Ko e taketi ki he lahi 'o e 'akauni nō tomui ki he ta'u 2013 na'e 570. Ka neongo ia, ko e lahi e 'akauni totongi tomui na'e 519.

'Oku hoko atu pe ako 'a e Pangikee ki hono tokangaekina 'o e nō totongi tomui mo e anga hono vakai'i 'o e ngaahi nō fo'ou ke toe leleiange 'a e nō totongi tomui mo toe leleiange hono tokanga'i 'o e ngaahi nō.

i) Ngaahi Nō Lelei : Ngaahi Nō Kovi

Na'e a'usia 'e he Pangikee 'a e peseti 'e 95.86% ki he peseti 'e 4.14% 'i he ta'u 2013. Ko e taketi ki he 2012 na'e peseti 90% : peseti 10%. 'I he 2012, na'e peseti 'e 94.6% ki he peseti 'e 5.4%.

FAKAMA'OPO'OPO MEI HE TALEKITA PULE

k) Pa'anga Talifaki ki ha Nō Palopalema

Na'e tokanga 'a e Kau Pule ke kei tauhi e tu'unga lelei 'o e pa'anga talifaki ki ha mole he nō, koe'uhi kene malu'i e mole 'oku lolotonga hoko, pea pehe ki ha mole he kaha'u. Ko e ngaahi nō kotoa ne 'i ai ha faka'ilonga 'e hoko ha palopalema ki ai, na'e vahe'i leva e pa'anga talifaki ki ai. Ko e lahi 'o e pa'anga talifaki ki ha nō palopalema ki he 2013 na'e 'i he \$0.79 miliona 'a ia 'oku si'i ange ia he \$1.02 miliona 'i he 2012.

Na'a mau tokanga mavahe ki he ngaahi fiema'u 'a e founa fakamatala pa'anga fakavaha'apule'anga (IFRS) fekau'aki mo e pa'anga talifaki ki ha nō palopalema.

6. FAKAPA'ANGA

Ko e pa'anga lahi taha ki hono fakapa'anga e ngaahi nō 'a e Pangikee na'e ma'u mei he totongi fakafoki nō mo e ma'u'anga pa'anga kehe 'a e Pangikee. Ko e meimei peseti 'e 60.9% ia 'o e pa'anga 'oku fiema'u.

Ko e pa'anga 'oku ma'u mei he fakahu pa'anga taimi tukupau ko e ma'u'anga pa'anga ia 'e taha. Ko e pa'anga mei he seivigi ko e ma'u'anga pa'anga ia 'oku faka'au ke lahi ange. 'I he ta'u 2013 ko e katoa e pa'anga mei he seivigi na'e \$9.25 miliona.

	<u>Fakafuofua 2013</u>	<u>Fika 'o e 2013</u>
	<u>Miliona \$</u>	<u>miliona \$</u>
Totongi fakafoki nō	18.1	17.6
Toenga pa'anga mei he ngaue 'a e Pangikee	0.4	2.1
Toenga Pa'anga fakahu taimi tukupau	2.2	4.5
Toenga fakahu pa'anga seivigi	0.1	2.4
Pa'anga 'i he kamata'anga 'o e ta'u	<u>5.9</u>	<u>6.4</u>
Total	<u>\$26.7</u>	<u>\$33.0</u>

7. PA'ANGA 'OKU TOKANGA'I E HE PANGIKEE

'Oku tokanga'i 'e he Pangikee 'a e pa'anga \$0.295 miliona 'a e Pule'anga Nu'usila. Ko e pa'anga ko eni 'oku 'ataa ke nō atu ki he ngaue fakalakalaka 'a e kakai fefine mo e fakalakalaka e ngaahi kolo ki 'utaa. 'Oku vilohi pe 'a e pa'anga ko eni. Ko e lahi e nō ki he faka'osinga 'o e 2013 na'e \$108K.

'Oku 'i ai mo e pa'anga 'oku tokanga'i 'e he Pangikee 'a ia ko e Pa'anga Nō ki he Fakaakeake 'o Niatoputapu (LRP – NTT) fe'unga mo e \$94.4K, 'a ia 'oku 'ataa ke nō atu ki he kakai 'o Niatoputapu ke tokoni ki he enau polokalama fakaakeake mei he fakatamaki sunami 'i he 2009. Ko e totongi tupu ko e peseti 'e 4.5% ki he ta'u. Ko e katoa e nō ki he faka'osinga 'o Tisema 2013 na'e \$72K.

'Oku ai mo e \$208K ki he ngaahi nō 'a e ADB 'oku tokanga'i 'e he Pangikee na'e kamata he 2013. Ko e pa'anga ko eni 'oku 'ataa ke nō atu ki he ngaue fakalakalaka 'a e kakai fefine he ngaahi 'otu motu mo e fakalakalaka e ngaahi kolo ki 'utaa. Ko e kinautolu tenau kau he polokalama ni 'oku fiema'u ia ke nau kau atu ki he ako kimu'a pea toki fakafonu e foomu nō.

8. TOENGA TUPU MEI NGAHI NŌ

'Oku vakai'i fakakuata 'e he Pangikee 'a 'ene toenga tupu mei he ngaahi nō. 'Oku kau ai hono fakahoa 'a e 'avalisi e totongi tupu 'o e pa'anga 'oku nō atu moe 'avalisi 'o e totongi tupu 'o e pa'anga 'oku nō mai. 'I he faka'osinga 'o Tisema 2013, ko e toenga tupu mei he ngaahi nō na'e peseti 'e 6.55%. Ko e ola eni 'o e tupu fakalukufua 'osi tukuhau'i ko e \$1.64 miliona mo e tupu mei he pa'anga 'a e Ma'u 'Inasi koe peseti 'e 8.30%. Na'e holoki tu'o taha e totongi tupu 'aki e peseti 0.5% 'i 'Aokosi 2013.

9. TAKANGA'I E KAU NGAUE

a) Kau Ngaue

Na'e pukepuke pe tokolahi e kau ngaue ko e toko 94 'i he 2013. Ko e tu'unga tatau pe eni 'i he 2012. 'I he 1998, ko e tokolahi kau ngaue na'e 'i he toko 175 pea hokohoko mai pe hono holoki 'o a'u ki he toko 94 'i he 2013. 'Oku ne fakahaa'i mai 'a e lelei ange 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangikee 'i he tapa kotoa pe.

Ko e kau ngaue kuo fakafisi pe malolo mei he ngaue 'oku 'ikai ke fetongi leva ka 'oku fai hano toe vakai'i 'o e ngaue koia pe ko hano toe fokotu'utu'u fo'ou. Ka 'i ai ha fiema'u ki ha fetongi pea kuopau ke fakapapau'i kimu'a pea toki fakahu mai ha taha mei tu'a. Ko e kau ngaue na'e nofo na'e 'i he peseti 'e 6.4% pea ko e lesio 'o e tangata ki he fefine na'e 'i he 1 : 1.24.

Na'e fakafuofua ki he \$2,283,000 'a e vahenga 'o e kau ngaue ki he 2013. Ka neongo ia, ko e katoa fakamole he vahenga ki Tisema 2013 na'e \$1,976,682.

e) Polokalama Ako ma'ae Kau Ngaue

'Oku kei fika 'uluaki pe tukupa 'a e Pangikee ke teu'i e kau ngaue pea ke nau ma'u ha taukei fe'unga. Lolotonga 'o e ta'u, na'e fakahoko e ngaahi ako fakalotofale 'i he ngaue fakanō, founa talitali kakai, fakafepaki'i fe'aveaki e pa'anga 'uli pea mo e ngaahi me'a fakatekinikale 'a ia ne fakahoko pe 'e he kau Pule pea mo e kau ngaue 'a e Va'a Komipiuta 'a e Pangikee.

'Oku hokohoko atu pe hono fakalotolahi e kau ngaue ke nau ako ki ha faka'ilonga fakaako 'oku toe ma'olunga ange. 'Oku hoko 'a e ako ngaue he lolotonga 'a e ngaue mo e tokanga'i 'o e tokotaha ngaue ko e konga mahu'inga hono fakalakalaka kimu'a 'a e 'ilo mo e pototo 'a e tokotaha ngaue.

'I Me 2013, na'e fakahoko ai ha ako 'e he Management Learning Associates Ltd 'o Nu'usila 'i he kaveinga ko e Ngaahi lelei 'o e Tauhi Kakai. Na'e toe kau foki mo e ongo 'ofisa ma'olunga mei he tafa'aki fakatauhitohi ki he ako fekau'aki mo e ngaahi founa fakatauhi tohi (IFRS) na'e fakahoko 'e he PricewaterhouseCoopers 'i Suva, Fisi he 2013.

f) Pa'anga Vahenga Malolo

Na'e kamata 'i Siulai 2012 pea 'oku kei hokohoko atu ai pe 'a e totongi atu 'e he Pangikee 'a e peseti 'e 5% ki he Pa'anga Vahenga Malolo Fakafonua.

h) Talitali Kakai

Na'e hoko atu pe hono fakahoko 'e he Pangikee 'a 'ene ngaahi savea pea mo 'ene kau kasitoma 'o malava ke fakatokanga'i ai 'a e ngaahi matavaivai 'i he'ema founa talitali kakai. Pea na'a mau hokohoko atu pe 'a hono fakalototo 'a homau va pea mo 'ema kau kasitoma pea mo fekumi ki ha founa ke tauhi mo fakalaka ai pe kimu'a 'a e tu'unga 'o 'ema fakahoko fatongia pea ke mau lava 'o tokoni ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi fiema'u 'a 'ema kau kasitoma.

Na'e hokohoko atu 'a hono ngaue 'aki 'a e founa tali launga 'i he 2013. Na'e tanaki mai ai e ngaahi fakakaukau mei he kau kasitoma ki ha ngaahi me'a ke fai hano tokangaekina.

i) Fakapale Fakakuata

Mavahe pe mei he Pale Fakakuata ki he talitali kakai, 'oku 'i ai pe mo e fakapale ki he tokotaha ngaue 'o e kuata. 'Oku fakataumu'a eni ke fakapale'i e tokotaha ngaue leleitaha lolotonga 'a e kuata. Fakataha mo ia, 'oku 'i ai mo e pale 'oku foaki 'e he Pule 'o e Pangikee 'i hono fakatokanga'i ha ngaue lelei lolotonga 'a e ta'u.

10) FE'AVE'AKI PA'ANGA

Neongo 'a e malohi 'a e tu'unga 'o e fe'au'auhi 'o e fe'aveaki pa'anga fakalotofonua, 'oku kei hoko atu pe 'a e fe'aveaki pa'anga fakalotofonua 'a e Pangikee. 'Oku hoko atu pe 'a e fe'aveaki pa'anga fakalotofonua moe Kautaha Digicel 'o ngaue'aki e telefoni to'oto'o. 'E hoko atu pe 'a e ngaue fakataha moe ngaahi kautaha muli (Xpress Money mo e Friendly Island Trasfer (FIT)) ke fakafaingofua e fe'aveaki pa'anga fakavaha'apule'anga mei he ngaahi fonua muli. 'Oku mau fakatatali kia kinautolu ke nau fokotu'u polokalama fakakomipiuta mo fakahoko ha ako fakataukei ki he kau ngaue kimu'a pea toki kamata.

11) NGAHI NGAUE FAKAKOMIPIUTA

Na'e malava ke mau liliu e misini Ultracs fakakomipiuta tanaki fakamatala motu'a ke hoko ko e misini fakakomipiuta tanaki fakamatala talifaki. 'E hoko eni ko e misini fakakomipiuta talifaki 'i he

FAKAMA'OPO'OPO MEI HE TALEKITA PULE

Ko hono vahevahe 'o e totongi aleapau nō 'o fakatatau ki he teemi 'o e nō na'e malava ia ke fakahoko hangatonu pe 'e he komipiuta. Ko 'emau ngaue ko eni ko e ngaahi fiema'u ia 'a e Kau 'Atita koe'uhi ke fakasi'isi'i 'a e fehalaaki fakatupunga 'e he kaungaue pea ke ngaue 'aonga'aki e lelei 'o e tekinolosia.

Na'a mau toe fakamalohi'i foki mo e ngaahi me'angaue malu'i 'a e 'ulu'i 'ofisi 'o e Pangike pea kau ai pe mo e ngaahi va'a 'o e Pangike. Tanaki atu ki ai, mo hono fokotu'u ngaahi me'angaue fakatokanga.

Na'e kamata hono vakai'i 'e he Pangikee 'a e ngaahi me'a fakatekinikale pea mo e lahi 'o 'ene sisitemi fakakomipiuta Ultracs ke ngaue'aki 'e he ngaahi sevesi moe ngaue fo'ou 'e fakalahi mai. 'E hokohoko atu hono tesi mo hono fakahoko ki he 2014.

12) KO E MALU'I

'Oku fe'unga pe 'a e tu'unga malu'i 'o e Pangikee fekau'aki mo e ngaahi nō. 'Oku 'i ai mo e tokanga ke 'i ai ha malu'i mo'ui 'akinautolu 'oku lahi hake 'enau nō 'i he \$40,000.00

Ko e polokalama malu'i 'o e Nō mo e Kautaha Malu'i Federal Pacific Ltd na'a ne malu'i 'a e nō 'a e tokotaha kotoa pe na'e nō 'o a'u ki he \$35,000 ('ikai kau ai ngaahi nō totongi tomui) pea si'i hifo e ta'u motu'a 'o e tokotaha nō he ta'u 70. Kuo lahi foki 'a e ngaahi nō 'a e kakai kuo nau pekia kuo lava 'o totongi fakafoki mei he founa malu'i ko eni.

13) NGAHI 'OFISI 'A E PANGIKEE

Na'e hoko atu mo hono tokanga'i mo fakalelei'i 'a e ngaahi 'Ofisi mo e fale 'a e Pangikee pea fakafuofua ko e lahi 'o e ta'u 'oku ala ngaue 'aki ai 'a e ngaahi 'Ofisi mo e fale 'a e Pangikee ko e ta'u 'e 35 ki he ngaahi 'Ofisi kae ta'u 'e 25 'a e ngaahi fale nofo'anga.

14) VA'A FALE'I FAKAPISINISI

Ko e Va'a Fale'i Fakapisinisi 'a e Pangikee 'oku ne fakahoko e poupu mahu'inga ki he Va'a Nō. 'Oku ne fakahoko e ngaahi ako pea tokoni'i taautaha ha fa'ahinga 'oku nau fiema'u tokoni pea 'oku 'ikai fakangatanga ki he kau kasitoma 'a e Pangikee. 'Oku ngaue vaofi 'aupito mo e Senita Fakapisinisi 'a Tonga (TBEC).

Na'e hokohoko atu pe tokoni 'a e Va'a Fale'i Fakapisinisi ki hono ako'i e kau kasitoma pea mo langa hake e imisi 'o e Pangikee tau-tautefito ki he ngaahi kolo ki 'uta.

15) TOTONGI TIVITENI

Na'e totongi atu 'e he Pangikee 'i he 'aho 26 Sune 2013 'a e tiviteni ki he Pule'anga ko e \$0.665 miliona. Ko e peseti eni 'e 50% 'o e tupu haohaoa 'osi tukuhau'i ki he ta'u 2012. 'Oku teu atu foki 'a e Pangikee ke totongi atu e peseti 'e 50% 'o e tupu haohaoa ki he 2013 ko e Tiviteni \$0.819 miliona.

16) KO E NGAHI FATONGIA 'O E PULE'ANGA

'Oku lolotonga tokoni'i fakapa'anga mai 'e he Pule'anga 'a e fakahoko fatongia 'a e ongo va'a 'o e Pangikee 'i he ongo Niua ('a ia ko e \$75K ma'a Niuafo'ou mo e \$75K ma'a Niuatoputapu).

17) FOKOTU'UTU'U KI HE KAHU'

'Oku laka hake he ta'u 'e 5 hono vakai'i 'e he Pangikee 'ene tau-mu'a taimi loloa ki he kaha'u 'a ia na'e fiema'u ke fakakaukau'i pea vakai'i 'o e ngaahi malohinga mo e vaivai'anga 'o e Pangikee. Ko ia ai, 'i he tokoni 'a e IFC na'e fa'u ai ha kaveinga ngaue ke muimui ai (term of reference) 'i Siulai 2013 'o kamata'aki hono vakai'i e maketi mo e lipooti ke fakalelei 'aki 'i 'Okatopa 2013. Na'e fakapapau'i ai 'oku malohi pe fa'unga lolotonga 'o e Pangikee pea ko e ngaahi fokotu'utu'u lolotonga 'oku fe'unga pe ia ke fakalahi 'ene ngaahi ngaue mo e sevesi.

Na'e fakamo'oni'i 'i hono vakai'i 'o e ngaahi malohinga mo e vaivai'anga 'o e Pangikee mo e palani fakapisinisi 'a e lelei fakapa'anga ange hono fakalahi mai ngaahi ngaue mo e sevesi fakakomesiale kene feau e tonounou lolotonga 'i he sevesi 'oku fiema'u 'e he kau kasitoma.

Koe'uhi ke lelei hono fakahoko mo hono tokanga'i e ola 'o e vakai'i 'o e ngaahi malohinga mo e vaivai'anga 'o e Pangikee, 'e fakangaue'i 'i he 2014 ha Pule ki he Polokalama Liliu kene tokanga'i hono fakahoko e ngaahi palani fakapisinisi ke fakapapau'i 'oku a'usia e ngaahi taumu'a ngaue mo e ngaahi taketi.

FAKAMALO

'Oku ou fakamalo ki he ngaue mateaki mo faitotoivi 'a e kau pule pea mo e kau ngaue hono kotoa koe'uhi ko e tu'unga ne a'u ki ai e tupu 'a e Pangikee he 2013. 'Oku ou lau foki ko e koloa ke ngaue fakataha mo tataki 'a e kau ngaue 'o e 2013.

'Oku ou fakamalo ki he ngaahi tokoni kotoa mei he Potungaue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga, Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua pea mo e ngaahi Potungaue kehe 'a e Pule'anga ki ho'omou ngaahi tokoni na'e 'inasi ai 'a e Pangikee 'i he ta'u 2013. 'Oku 'ikai ala fakatatau foki a e ngaahi tokoni mei he Pule'anga, ko e ma'u 'inasi he Pangikee 'o malava ai 'e he Pangikee ke fakakakato 'a 'ene ngaahi taumu'a ngaue he 2013.

'Oku ou fakamalo atu ki he poupu moe 'ofa mateaki mai 'a e kau kasitoma mo 'enau falala mai ki he Pangikee lolotonga 'a e 2013. 'Oku malava 'e he Pangikee ke fakamahino atu, 'oku mau tokanga mo mahu'inga 'i ho'omou ngaahi taumu'a ngaue mo e ngaahi ngaue fakapisinisi. Te mau hokohoko atu pe ke 'oatu ngaahi sevesi mahu'inga 'oku fiema'u 'e he kau kasitoma ke a'usia 'emau misiona ko e ngaue'anga fakapangike lelei.

Ko e pole ki he Pangikee ke tauhi 'a e tu'unga lelei mo malohi 'o 'emau faifatongia, ngaahi sevesi, tu'unga 'i he maketi pea ke fakapapau'i 'a e laka ki mu'a pea mo ma'olunga ange 'a e anga 'o 'ene fakahoko fatongia ki he kakai, pea hokohoko 'ene tupu 'i he kaha'u mo tokoni lelei ki he ngaahi ngaue fakalakalaka.

Faka'osi, 'oku ou fie fakamalo foki ki he Sea, kau memipa kotoa 'o e Poate 'a e kau Talekita koe'uhi ko 'enau poupu ma'u pe mo hono tataki 'o e Pangikee lolotonga 'a e ta'u.

Malo

Leta Havea Kami
(Talekita Pule & CEO)

NGAAHI OLA FAKAPA'ANGA FAKATA'U NIMA

Tupu mo e Mole TOP \$000'S	2009	2010	2011	2012	2013	Hiki/Holo 2012/2013
Tupu mei he ngaahi nō	5,399	4,632	4,537	4,603	4,511	-2.0%
Fakamole ki he no mai e pa'anga	2,214	1,744	1,410	1,095	1,189	8.6%
Toenga tupu mei he ngaahi nō	3,185	2,888	3,127	3,509	3,322	-5.3%
Ngaahi totongi ngaue mo e komisoni	3,013	2,707	2,452	2,266	2,362	4.2%
Ngaahi pa'anga humai kehe	360	272	251	339	443	30.7%
Pa'anga talifaki ki he mole 'a e nō	576	361	133	383	389	1.6%
Mole 'i he ngaahi nō kuo kaniseli	49	16	34	73	4	-94.5%
Fakamole ki he tukuhau hulu (fakamole)	437	389	439	597	270	-54.8%
Tupu 'osi tukuhau'i	1,570	1,426	1,712	1,329	1,638	23.3%
Pa'anga ma'u mei he sea.	1.49	1.35	1.63	1.29	1.56	23.8%
Koloa mo e Mo'ua TOP \$000'S	2009	2010	2011	2012	2013	Hiki/Holo 2012/2013
'Avalisi e Katoa 'o e ngaahi koloa	58,632	55,520	59,422	61,589	65,472	6.3%
Katoa 'o e ngaahi koloa	54,227	56,814	61,642	61,537	69,407	12.8%
Ngaahi nō atu fakalukufua	36,011	39,542	40,660	42,328	47,329	11.8%
Fakahu pa'anga seivingi	4,740	5,495	6,315	6,885	9,246	34.3%
Katoa sino'i 'inasi mo e talifaki	16,670	17,383	18,239	18,903	19,722	4.3%
Peseti fakafehoanaki 'o e ola e fakamatala tupu & mole he koloa & mo'ua	2009	2010	2011	2012	2013	Hiki/Holo 2012/ 2013
Tupu 'osi tukuhau'i/katoa 'o e mahu'inga e ngaahi koloa	2.9%	2.5%	2.9%	2.2%	2.5%	0.3%
Tupu 'osi tukuhau'i / katoa 'o e sino'i 'inasi mo e talifaki	9.4%	8.2%	9.4%	7.0%	8.3%	1.3%
Ngaahi fakamole ki he ngaue / katoa 'o e pa'anga humai 'osi to'o e fakamole	70.9%	72.7%	72.2%	70.8%	71.1%	0.3%
Katoa 'o e pa'anga humai 'osi to'o e fakamole/ 'Avalisi 'o e pa'anga no fakalukufua	20.9%	27.4%	19.5%	15.2%	16.3%	1.1%

Lipooti 'a e Kau Talekita ki he Ma'u 'Inasi

Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Poate 'o e kau Telekita, 'oku fakahu atu ai 'e he kau talekita 'a e Fakamatala ki he Ngaahi Koloa mo e Mo'ua ki he 'aho 31 Tisema 2013, Fakamatala Tupu Fakalukufua 'osi Tukupau'i, Fakamatala ki he Ngaahi Liliu ki he Pa'anga 'Inasi pea mo e Fakamatala Fehu'aki 'o e Pa'anga 'i he ngaahi ngaue 'a e Pangikee ki he 'aho 31 Tisema 2013 pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi lipooti ko eni:

1. KAU TALEKITA

Ko kinautolu eni 'a e kau Talekita 'a e Pangikee lolotonga 'a e ta'u 'o a'u ki he taimi 'o e lipooti;

Lord Matoto (Sea 'o e Poate) - fakahoko 'aho 25 Fepueli 2013

Pousima Afeaki - fakafisi 'aho 16 Sanuali 2013

Paula Taumoepeau

Penisimani Ve'a - fakafisi 'aho 14 'Okatopa 2013

Rev. Dr. Tevita Kolo'ia Havea - fakafisi 'aho 27 'Aokosi 2013

Leta Havea Kami (Talekita Pule & CEO) - fakahoko 'aho 02 Sepitema 2013

2. NGAUE TEFITO

Ko e ngaue tefito 'a e Pangikee ko hono tukuatu 'o e ngaahi ngaue faka pangike fakalakalaka ki he kakai 'o e Pule'anga 'o Tonga.

Lolotonga 'o e ta'u ko ia ki he 'aho 31 Tisema 2013, na'e 'ikai ha liliu lahi 'i he natula 'o e ngaue fakapisinisi 'a e Pangikee pe ko e fa'ahinga ngaue fakapisinisi 'oku tokanga ki ai 'a e Pangikee.

3. KO E OLA 'O E FEFAKATAU'AKI

Ko e tupu hili hono to'o 'o e tukupau ki he ta'u 'o 'osi ki he 'aho 31 Tisema 2013 na'e \$1,637,768(2012: \$1,329,129).

4. PA'ANGA TALIFAKI KI HA MOLE 'I HE NŌ

Na'e 'ikai ha loko liliu lahi 'i he Pa'anga Talifaki tukukehe pe 'a e Pa'anga Talifaki ki ha mole 'i he nō, holo 'i he mahu'inga 'o e koloa pea mo e ngaahi faingamalie 'o e kau ngaue.

5. TOTONGI KI HE MA'U 'INASI

Na'e fakaha 'e he kau Talekita ke totongi atu ha peseti 'e 50% 'o e tupu kuo 'osi tukuha'u 'i he ta'u 2012. Ko e fakakatoa 'o e totongi ko eni ki he Ma'u 'Inasi 'oku fe'unga mo e \$664,564 pe ko e \$0.63 ki he 'inasi taki taha 'a ia na'e totongi atu he 'aho 26 Sune 2013.

Na'e fokotu'u foki 'e he kau Talekita ke totongi atu ha peseti 'e 50% 'o e tupu 'osi tukupau ki he ta'u fakapa'anga ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 31 'o Tisema 2013 . 'Oku fe'unga ia mo e \$818,884 pe \$0.78 ki he sea.

Lipooti 'a e Kau Talekita ki he Ma'u 'Inasi (hoko atu)

6. PA'ANGA TALIFAKI

Na'e fokotu'u 'e he kau Talekita 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ke 'ave ki he Pa'anga Talifaki mei pa'anga Tupu 'oku tauhi ki he 'aho 31 Tisema 2013.

7. MAKATU'UNGA 'O E NGAUE FAKATAUHITOH

'Oku tui 'a e kau Talekita ko e makatu'unga 'o e ngaue fakatauhitohi ki hono teuteu 'o e fakamatala pa'anga 'oku fe'unga pe ia, pea 'oku tui 'a e Pangikee 'e kei hokohoko atu 'ene ngaue 'o 'ikai toe si'i hifo he mahina 'e 12 mei 'aho 'o e fakamatala ni. 'I he'ene pehe, 'oku tui 'a e kau talekita ko hono fakakalasi mo e mahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa mo e mo'ua 'oku ha 'i he ngaahi fakamatala pa'anga ni, 'oku fe'unga pe.

8. NGAHI NO KUO TAMATE'I PE TU'UNGA TA'EPAU

Kuo fakahoko 'e he kau Talekita ha ngaahi ngaue fe'unga ki mu'a hono fa'u 'o e fakamatala pa'anga ki he tupu mo e mole pea mo e fakamatala ki he ngaahi koloa mo e mo'ua ke fakapapau'i kuo to'o e ngaahi no kuo 'i ai ha mole pea lahi fe'unga mo e ngaahi nō 'oku ngalingali 'e 'i ai ha mole.

'I he 'aho 'o e fakamatala pa'anga ni, 'oku 'ikai 'ilo 'e he kau Talekita ha fa'ahinga me'a pe 'uhinga ke ne toe uesia lahi ai 'a e ngaahi fika 'o e ngaahi no kuo tamate'i pe ngalingali 'oku 'i ai ha mole

9. NGAHI ME'A NA'E HOKO HE 'OSI 'A E TA'U FAKAPA'ANGA

'Oku 'ilo pe 'e he Kau Talekita 'a e maumau na'e fakahoko 'e he matangi saikolone ko Ian ki he 'Otu Ha'apai 'i he 'aho 11 Sanuali 2014. Na'e tali ai 'e he Poate ke fakatatafe 'a e ngaahi totongi ki he kau kasitoma 'a Ha'apai 'i he mahina 'e 3 'o kau ai totongi fakafoki nō, ngaahi totongi toloi mo e ngaahi totongi kehe. Ko e ngaahi maumau ki he 'ofisi 'a e Pangikee 'i Ha'apai 'oku fua pe ia 'e he malu'i.

10. KO E NGAUE FAKAPA'ANGA NGALI KEHE

Ko e ola 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangikee ki he faka'osinga 'o e ta'u 31 Tisema 2013, na'e 'ikai ha ki he kau Talekita ha ngaahi me'a kuo te'eki fai ki ai ha tokanga 'a ia te ne ala uesia pe takihala'i ha taha ki ha me'a 'oku fehalaaki 'i he ngaahi fakamatala ki he tu'unga 'o e Pangikee.

11. KOE NGAHI ME'A KEHE

'I he 'aho 'o e lipooti ni, 'oku 'ikai ha ki he kau Talekita 'e 'i ai ha me'a, fehu'aki pe ngaue te ne ala uesia lahi, ka ko e ngaahi me'a pe ko ia kuo fakaha 'i he fakamatala pa'anga ni.

12. NGAHI NGAUE FAKAPA'ANGA MO E NGAHI FA'AH FEKAU'AKI

Ko e ngaahi ngaue fakapa'anga mo e ngaahi fa'ahi fekau'aki kotoa pe kuo fakamatala'i lelei ia 'i he fakamatala pa'anga. Ko e ngaue kotoa pe felave'i mo e ngaahi fa'ahi fekau'aki 'oku fakahoko ia 'i he founa fakapisinisi angamaheni.

13. NGAHI MONU'IA 'A E KAU TALEKITA

Kuo te'eki ai ke ma'u pe fakafaingamalie'i ke ma'u 'e ha Talekita ha monu'ia (tukukehe ange mei he no mo e faingamalie kuo faka'ataa he founa angamaheni felave'i mo e no pe ko ha monu'ia na'e fakakau atu 'i he pa'anga fakakatoa 'o e totongi na'e ma'u pe te'eki ke ma'u 'e he kau Talekita 'a ia 'oku ha 'i he fakamatala pa'anga 'a e Pangikee) 'i ha tu'unga fakaaleapau pea mo e Pangikee pe ko ha fa'ahi fekau'aki pea mo e Talekita pe ko ha kau-taha 'oku memipa ai pe ko ha kautaha 'a ia 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki fakapa'anga.

Fakamo'oni 'o fakatatau ki hono paasi 'i he fakataha 'a e kau Talekita 'i he 'aho 4 'o Ma'asi 2014.

Leta Havea Kami
Talekita Pule & CEO

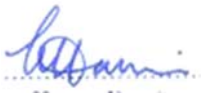
Lord Matoto
Sea 'o e Poate Kau Talekita

Fakamatala 'a e kau Talekita

'I he fakakaukau 'a e kau Talekita:

- (a) ko e fakamatala ki he tupu mo e mole na'e fakahoko 'a e fakamatala ko ia ke ne malava ke 'oatu 'a e tu'unga mo'oni mo totonu 'o e ola na'e ma'u 'e he Pangikee ki he faka'osinga 'o e ta'u ki he 'aho 31 Tisema 2013;
- (e) ko e fakamatala ki he ngaahi koloa mo e mo'ua, na'e fakahoko 'a e fakamatala ko ia ke ne malava ke 'oatu 'a e tu'unga mo'oni mo totonu 'o e tu'unga na'e a'u ki ai e Pangikee 'i he 'aho 31 Tisema 2013;
- (f) ko e fakamatala ki he ngaahi feliliu'aki 'i he sino'i 'inasi, na'e fakahoko 'a e fakamatala ko ia ke ne malava ke 'oatu 'a e tu'unga mo'oni mo totonu 'a e fe'unu'aki 'a e pa'anga he ma'u 'inasi 'i he'ene a'u mai ki he 'aho 31 Tisema 2013;
- (h) ko e fakamatala ki he ngaahi fehu'aki 'a e pa'anga, na'e fakahoko 'a e fakamatala ko ia ke ne malava ke 'oatu 'a e tu'unga mo'oni mo totonu 'a e fehu'aki 'a e pa'anga ki he Pangikee 'i he'ene a'u mai ki he 'aho 31 Tisema 2013.

Fakamo'oni 'o fakatatau ki hono paasi 'i he fakataha 'a e kau Talekita 'i he 'aho 4 Ma'asi 2014.

Leta Havea Kami
Talekita Pule & CEO

Lord Matoto
Sea 'o e Poate Kau Talekita

Ki he Ma'u 'Inasi 'o e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga

Talamu'a

Kuo mau fakahoko 'a hono 'aotita'i 'a e fakamatala pa'anga 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga (Ko e Pangike). Ko e fakamatala pa'anga 'oku kau ai Fakamatala Koloa mo e Mo'ua ki he ta'u 'o ngata he 'aho 31 Tisema 2013 pea ko e Fakamatala ki he Tupu Fakalukufua 'osi Tukuha'u, Fakamatala ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga 'i he ngaahi ngaue 'a e Pangikee ki he faka'osinga 'o e ta'u pea mo e ngaahi Fakamatala ki he 'akauni pea moe ngaahi fakamatala kehe.

Fatongia 'o e kau Talekita mo e kau Pule 'o e Pangikee ki hono teuteu 'o e Fakamatala Pa'anga.

Ko e kau Talekita mo e kau pule 'o e Pangikee na'a nau fatongia'aki 'a hono teuteu mo fokotu'utu'u 'a e fakamatala pa'anga pea mo e ngaahi fakamatala 'oku ha atu ai 'o fakatatau pea mo e founa fakamatala pa'anga fo'ou (IFRS) pea mo e ngaahi fiema'u 'a e Lao ki he Ngaahi Kautaha, 1995, Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 2004 pea mo e Lao 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga, 1977 pea ko e ngaahi mafai pule 'o e kau pule 'o e Pangike 'o fekau'aki pea mo hono teuteu mo fakahoko 'o e fakamatala pa'anga ke 'ataa mei ha ngaahi fakamatala hala, kaka pe hala.

Ko e fatongia 'o e Kau 'Aotita

Ko homau fatongia ko hono fakaha'i 'emau fakakaukau ki he fakamatala pa'anga 'o fakatefito 'i he 'emau 'aotita. Na'a mau fakahoko 'emau 'aotita 'o fakatatau pea mo e founa fo'ou fakatauhitohi fakamamani lahi 'o e ngaue faka'aotita. Ko e founa ko eni 'oku fiema'u ke muimui ki he ngaahi fiema'u faka'efika mo e palani mo hono fakahoko 'o e 'aotita ke kau ai 'a hono fakapau'i ko e fakamatala pa'anga 'oku 'ata mei ha takihala.

Ko e 'aotita na'e fakahoko na'e fahamahino ai 'a e ngaahi founa ngaue ke ma'u mo fakapaupau'i ai 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku fakaha 'i he fakamatala pa'anga. Ko e founa na'e ngaue'aki na'e fakatefito 'i he fakafuofua 'a e 'aotita, kau ai mo e fakafuofua ki ha ala hoko 'o ha fehalaaki 'i he fakamatala pa'anga koe'uhi koha ngaue kakaa pe ngaue hala. 'I he'ene pehe, na'e fakafalala 'a e 'aotita 'i he founa pule'i 'o e ngaue fakapa'anga felave'i mo hono teuteu 'o e fakamatala pa'anga 'i hono fokotu'utu'u 'o e ngaue faka'atita kae 'ikai fakataumu'a ke ma'u ai ha fakakaukau ki he lelei 'o e founa pule'i 'a e ngaue fakapa'anga. Na'e kau foki 'i he 'aotita 'a hono vakai'i 'a e lelei mo e fe'unga 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga pea mo e tonu 'o e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi 'a e kau Talekita moe kau pule 'o kau ai foki mo e ngaahi fakamatala kuo fakahaa'i 'i he fakamatala pa'anga.

'Oku mau tui ko e ngaahi fakamo'oni faka'aotita kuo mau ma'u kuo lahi fe'unga mo lelei ke makatu'unga ai 'emau fakakaukau.

.....
PricewaterhouseCoopers, Level 8 Civic Tower, 272 Victoria Parade, Suva, Fiji Islands
GPO Box 200, Suva, Fiji Islands.
T: (679)3313955 / 3315199, F: (679) 3300981 / 3300947

PricewaterhouseCoopers is a member firm of PricewaterhouseCoopers International Limited, each member firm of which is a separate legal entity.

Fakamatala Tau'atina 'a e 'Aotita

Fakakaukau

'I he'emaui fakakaukau ko e fakamatala pa'anga ko e mo'oni mo e totonu ia 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pangikee he 'aho 31 Tisema 2013, mo e ola 'o e tupu fakapa'anga mo e fehu'aki 'o e pa'anga ki he faka'osinga 'o e ta'u 'o fakatatau mo e founa Fakamatala Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IFRS).

Lipooti 'i he fiema'u 'a e ngaahi Lao

'I he'emaui fakakaukau:

- (a) 'oku fe'unga pe 'a e ngaahi tohi fakatauhitohi 'oku tauhi 'e he Pangikee 'i he'emaui sivi e ngaahi tohi koia, pea
- (e) ko e fakamatala pa'anga 'oku tataui ia mo e ngaahi tohi fakatauhitohi oku tauhi pea ki he lelei taha 'o e ngaahi fakamatala ne mau fiema'u pea fakatatau ki he ngaahi fakamatala ne fakahoko mai kiate kimauiolu 'oku fakatatau pea mo e lao ki he Pangike Langa Fakalakalaka 'o e 1977, Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 2004 pea mo e Lao ki he ngaahi Kautaha Pisinisi Tonga 1995.

Kuo mau ma'u kotoa 'a e ngaahi fakamatala mo e fakama'ala'ala kotoa pe ki he ngaahi fakamatala koia ki he lelei taha 'o 'emaui 'ilo mo e tui 'oku 'aonga ki he taumu'a 'o 'emaui ngaue faka'aotita.

Fakangatangata hono tufa mo hono ngaue'aki e lipooti

Ko e lipooti ni 'oku fakahoko tafataha pe ia ki he Ma'u 'Inasi 'o e Pangikee, ko e sino mavahe. Ko 'emaui ngaue faka'aotita na'e fakahoko koe'uhi ke mau fokotu'u ki he Ma'u 'Inasi ha ngaahi me'a 'oku mau fiema'u ke fokotu'u kiate kinauiolu 'i he lipooti faka'aotita pea 'oku 'ikai ha toe taumu'a kehe. Ki he ngaahi mafai kuo fakangofua 'e he lao, 'oku 'ikai ke mau tali pe 'oange e mafai ki ha taha pe tukukehe pe Pangikee pea moe Ma'u 'Inasi ko e sino mavahe, ki he'emaui ngaue faka'atita, ki he lipooti ni, pe ko e ngaahi fakakaukau kuo mau 'osi fokotu'u.

4 March 2014
Suva, Fiji

PricewaterhouseCoopers
Chartered Accountants

Fakamatala Tupu Fakalukufua kuo Tukupau'i ki he 'Aho 31 Tisema 2013

	Fakamatala	2013	2012
		\$	\$
Ngaahi Ngaue 'a e Pangikee			
Tupu mei he ngaahi nō	6	4,510,477	4,603,992
To'o e ngaahi fakamole mei he no mai e pa'anga	6	(1,188,625)	(1,094,944)
Toenga e tupu mei he ngaahi nō		3,321,852	3,509,048
Ngaahi totongi ngaue mo e komisoni	7	2,361,674	2,266,351
Ngaahi pa'anga humai kehe	8	443,817	339,058
Kotoa e pa'anga humai hili to'o fakamole ki he nō		6,127,343	6,114,457
Mole he ngaahi nō	13	(389,100)	(382,770)
Mole he ngaahi nō kuo kaniseli		(4,174)	(72,590)
Pa'anga kuo toe ma'u mai mei he nō kuo kaniseli		184,954	277,378
Ngaahi fakamole kehe ki he ngaue	9	(4,011,488)	(4,010,590)
Tupu te'eki tukuhau'i		1,907,535	1,925,885
Fakamole ki he tukuhau	19	(269,767)	(596,756)
Tupu ki he ta'u mei he ngaahi ngaue 'a e Pangikee		\$1,637,768	\$1,329,129
Ngaahi pa'anga humai kehe		-	-
Tupu fakalukufua 'osi tukuhau'i		\$1,637,768	\$1,329,129
Pa'anga ma'u mei he sea takitaha	28	\$1.56	\$1.26

Ko Fakamatala Tupu Fakalukufua 'i 'olunga 'oku felave'i mo e ngaahi fakamatala tanaki atu 'oku ha 'i he fakamatala ni.

Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua ki he 'aho 31 Tisema 2013

	Fakamatala	2013 \$	2012 \$
NGAAHI KOLOA			
Pa'anga 'i he Pangikee	10	7,547,317	2,057,108
Fakahu Pa'anga taimi tukupau 'i he Pangikee	12	6,469,091	8,728,491
Pa'anga nō ke totongi mai	13	45,383,503	40,631,992
Ngaahi koloa kehe	14	373,833	547,866
Pa'anga ke totongi mai mei he ma'u 'inasi	15	6,792	6,249
Pa'anga ke totongi mai mei he Pangike Pule	16	25,000	-
Pa'anga fakahu talifaki	16	2,011,000	1,767,000
Ngaahi koloa tu'uma'u	17	6,380,028	6,630,619
Ngaahi fale nofo totongi	18	538,583	579,948
Tukuhau kuo toloi	19	671,362	587,471
Katoa 'o e ngaahi koloa		\$69,406,509	\$61,536,744
NGAAHI MO'UA			
Fakahu Pa'anga Seivingi		9,245,715	6,884,979
Ngaahi mo'ua kehe ke totongi atu	20	1,843,329	1,499,364
Pa'anga ke totongi ki he Pangike Pule	16	-	43,000
Ngaahi no ke totongi atu	21	35,718,334	31,531,581
Pa'anga ke totongi ki he tukuhau	19	550,250	636,484
Pa'anga 'oku tokanga'i 'e he Pangikee	22	412,937	277,829
Mo'ua tukuhau kuo toloi	19	1,094,779	1,095,546
Totongi ki he ma'u 'inasi	27	818,884	664,564
Katoa e ngaahi mo'ua		49,684,228	42,633,347
SINO'I 'INASI MOE TALIFAKI			
Inasi kuo vahe'i mo totongi kakato	23	10,530,190	10,530,190
Tupu 'oku tauhi		9,192,091	8,373,207
Katoa sino'i 'inasi mo e talifaki		19,722,281	18,903,397
Katoa sino'i 'inasi mo e ngaahi mo'ua		\$69,406,509	\$61,536,744

Ko e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua 'oku felave'i mo e ngaahi fakamatala tanaki atu 'oku ha 'i he fakamatala ni.

Fakamo'oni 'o fakatatau ki hono paasi 'i he fakataha 'a e kau Talekita 'i he 'aho 4 'o Ma'asi 2014.

Leta Havea Kami
Talekita Pule & CEO

Lord Matoto
Sea 'o e Poate Kau Talekita

Fakamatala ki he Ngaahi Liliu ki he Pa'anga 'Inasi ki he 'aho 31 Tisema 2013

	Fakamatala	'Inasi kuo vahe'i mo totongi kakato \$	Tupu 'oku tauhi \$	Fakakatoa \$
Palanisi ki he 'aho 31 Tisema 2011		10,530,190	7,708,642	18,238,832
Tupu Fakalukufua ki he ta'u		-	1,329,129	1,329,129
Pa'anga humai kehe		-	-	-
Katoa Pa'anga Humai		-	1,329,129	1,329,129
Totongi hulu(Tivitene) na'e fakaha 'i he 2012	27	-	(664,564)	(664,564)
Totongi 'Inasi		-	(664,564)	(664,564)
Palanisi ki he 'aho 31 Tisema 2012	29	\$10,530,190	\$8,373,207	\$18,903,397
Tupu Fakalukufua ki he ta'u		-	1,637,768	1,637,768
Pa'anga humai kehe		-	-	-
Katoa Tupu Fakalukufua			1,637,768	1,637,768
Totongi hulu(Tivitene) na'e fakaha 'i he 2013	27	-	(818,884)	(818,884)
Katoa Totongi 'Inasi			(818,884)	(818,884)
Palanisi ki he 'aho 31 Tisema 2013	29	\$10,530,190	\$9,192,091	\$19,722,281

Ko e Fakamatala ki he Ngaahi Liliu ki he Pa'anga 'Inasi 'oku felave'i mo e ngaahi fakamatala tanaki 'oku ha 'i he fakamatala ni.

Fakamatala ki he Fehu'aki 'a e Pa'anga 'i he Ngaahi Ngaue FakaPangikee ki he 'aho 31 Tisema 2013

	Faka- matala	2013 \$	2012 \$
Fehu'aki 'a e Pa'anga mei he ngaahi ngaue 'a e Pangikee			
Pa'anga ma'u mei he totongi tupu		4,607,107	4,594,359
Totongi tupu mei he ngaahi nō mai		(994,360)	(1,221,578)
Pa'anga ma'u mei he totongi ngaue mo e komisoni		2,361,674	2,266,351
Pa'anga humai kehe		439,173	322,662
Totongi tukuhau		(440,658)	(60,559)
Totongi ki he kaungaue mo e ngaahi ngaue 'a e Pangikee		(3,118,340)	(3,272,698)
Toenga pa'anga ne ma'u mei he ngaahi ngaue 'a e Pangikee kimu'a he liliu he ngaahi koloa mo e mo'ua		2,854,596	2,628,537
Ngaahi liliu he mo'ua mo e koloa 'a e Pangikee:			
Totongi atu 'o e ngaahi nō		(22,453,566)	(20,172,278)
Totongi fakafoki 'o e ngaahi no		17,628,842	18,468,517
Holo hifo/ (Hiki hake)he ngaahi mo'ua mo e totongi ki mu'a.		77,402	(9,523)
Hiki hake he pa'anga ke ma'u mai mei he ma'u 'inasi		(543)	(6,249)
(Holo hifo)/Hiki hake he ngaahi mo'ua kehe		(171,628)	91,854
Toenga pa'anga mei he ngaahi ngaue 'a e Pangikee		(2,064,897)	1,000,858
 Fehu'aki 'i he Fakahu Pa'anga			
Fakamole 'i he fakatau mai 'o e koloa tu'uma'u	17&18	(279,863)	(418,819)
Pa'anga mei hono fakatau atu 'o e koloa tu'uma'u		4,644	16,396
Toenga Holo hifo/ (Fakalahi) he pa'anga talifaki	16	(312,000)	100,000
Toenga Fakalahi he Ponite 'a e Pule'anga	12	1,000,000	(505,000)
Toenga /(ngaue'aki) mei he ngaue'aki he ngaahi fakahu pa'anga		412,781	(807,423)
 Fehu'aki 'o e Pa'anga mei he ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pangikee			
Toenga (Holo hifo)/Fakalahi mei he fefakahu'aki pa'anga he nouti 'a e Pangikee.		4,518,445	(1,866,100)
Toenga fakalahi mei he fefakahu'aki pa'anga he seivingi 'a e Pangikee		2,360,736	570,016
Totongi ki he ma'u 'inasi		(664,564)	(856,175)
Totongi 'o e ngaahi nō		(331,692)	(260,299)
Toenga Fakalahi(ngaue'aki) he fehu'aki 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pangikee		5,882,925	(2,412,558)
 Toenga he hiki hake / (holo hifo) 'o e pa'anga pe mahu'inga tatau mo ia		4,230,809	(2,219,123)
Pa'anga he mahu'inga tatau he kamata'anga 'o e ta'u		6,387,599	8,606,722
Pa'anga pe mahu'inga tatau he faka'osinga 'o e ta'u	11	\$10,618,408	\$6,387,599

Ko e Fakamatala Pa'anga ki he Fehu'aki 'a e Pa'anga 'oku felave'i mo e ngaahi fakamatala tanaki atu 'oku ha he fakamatala ni.

FAKAMATALA 1. NGAHI FAKAMATALA FAKALUKUFUA

Ko e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga (ko e Pangikee) 'oku ne tukuatu 'a e ngaahi ngaue fakapangike ki he fakalakalaka ki he Pule'anga Tonga.

Na'e fokotu'u 'a e Pangikee 'i he Pule'anga Tonga 'e he lao ki he Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga 1977 pea toe lesisita foki 'i he Lao ki he Ngaahi Kautaha 'o e 1995. Ko e tu'asila 'o e 'ofisi kuo lesisita ko e Hala Fatafehi, Nuku'alofa, Tonga.

FAKAMATALA 2. KO E FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHU

Ko e ngaahi tefito'i tu'utu'uni fakatauhitohi na'e ngaue'aki 'i hono teuteu 'o e fakamatala pa'anga 'oku fakaha atu 'i lalo. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni na'e hokohoko mai pe 'a hono ngaue'aki 'i he ngaahi ta'u kimu'a.

(a) Makatu'unga hono teuteu

Ko e fakamatala pa'anga 'a e Pangikee 'oku teuteu ia fakatatau ki he Founa Fakamatala Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IFRS) pea mo e fiema'u 'a e Lao 'o e Ngaahi Kautaha 1995 mo e Lao Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga 1977. Na'e teuteu 'a e fakamatalapa'anga ni fakatatau ki he mahu'inga 'o e fehu'aki 'o e pa'anga tukukehe ha toe fakamahu'inga 'o ha koloa fakapa'anga ki hano toe fakatau atu. Ko hono teuteu 'o e fakamatala pa'anga fakatatau ki he IFRS 'oku fiema'u ke ngaue'aki ha ngaahi fakafuofua mahu'inga. Pea 'oku toe fiema'u foki ki he Pangikee ke ngaue'aki ha'ane fili ki hono ngaue'aki o e ngaahi tu'utu'uni fakatauhitohi faka-pangikee. Ko e ngaahi tafa'aki ko ia 'oku fiema'uange ai ha fakafuofua pe fili ki he ngaahi me'a ma'olunga ange mo lahi 'oku fakahaa'i ia he fakamatala fika 4

i) Ngaahi founa ngaue, fakalelei na'e nague 'aki 'e he Pangikee

Na'e 'ikai ha ngaahi faka'uhinga 'o e IFRS pe IFRIC ke fuofua ngaue'aki 'i he ta'u fakapa'anga 'o kamata he 'aho 1 'o Sanuali 2012 'e 'i ai ha'ane uestia lahi 'i he Pangike.

ii) Ko e ngaahi founa ngaue moe faka'uhinga te'eki ke ngaue'aki

'Oku 'i ai e ngaahi founa ngaue mo e liliu he faka'uhinga 'o e founa ngaue ke kamata ngaue 'aki hili 'a e 'aho 1 Sanuali 2012, kuo te'eki ngaue'aki 'i hono teuteu e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni. 'Oku 'ikai ha ngaahi founa ngaue ai te ne uestia lahi 'a e fakamatala pa'anga ni tuku kehe 'a kinautolu 'oku ha atu 'i lalo ni.

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(a) Makatu'unga hono teuteu - hoko atu

Founga Ngaue/Faka'uhinga	Ngaahi fiema'u tefito	'Aho ke ngaue'aki ai
IFRS 9, Me'angaue Fakapa'anga – Fakakalasi mo e Fua	Ko e founga ngaue ko eni he fakakalasi mo hono fua 'o e koloa fakapa'anga mo e mo'ua fakapa'anga 'e fetongi 'aki ia 'a e IAS 39, Me'angaue Fakapa'anga: Fakahaa'i mo hono fua. Ko e IFRS 9 'oku 'i ai hono founga fua 'e 2; koe fakamole ki hono fakafoki mo e mahu'inga totonu. Ko e sino'i pa'anga 'a e ma'u 'inasi 'e fua 'aki hono mahu'inga totonu. Ko e ngaahi mo'ua 'e fua 'aki 'a e mahu'inga hono fakafoki kapau 'oku tauhi ia 'e he kautaha ke tanaki 'a e pa'anga tu'upau pea ko e pa'anga humai ko ia 'oku 'uhinga ki he sino'i pa'anga mo e tupu. Ko e ngaahi mo'ua, ko hono founga 'oku ngaue'aki 'a e konga lahi 'o e fiema'u 'a e IAS 39. 'Oku kau ki heni 'a e fakamole ki hono fakafoki 'o e konga lahi 'o e mo'ua fakapa'anga, mo ha me'angaue felave'i mo ia. Ko e liliu tefito heni ko e taimi 'oku fiema'u ai 'a e mahu'inga totonu ki ha mo'ua fakapa'anga, ko e liliu 'o e mahu'inga totonu tupunga mei he ngaahi nō 'a e kautaha, 'e lau ia ko e Tupu Fakalukufua makehe kae 'ikai 'i he Fakamatala Tupu mo e Mole, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha to kehekehe ai. Ko e liliu ko eni 'oku fakatefito ia ki he ngaahi kautaha fakapa'anga.	Fakata'u kamata he 'aho 1 Sanuali 2015
Liliu ki he IAS 32, Faka'uhinga Fakapa'anga: Fakahaa'i, he fetamate'aki 'a e koloa fakapa'anga mo e mo'ua fakapa'anga.	Ko e liliu ko eni 'oku ne fakakakato 'a e fakahinohino ki hono ngaue 'aki 'i he IAS 32, 'Ngaahi Me'angaue Fakapa'anga : Fakahaa'i': ke fakama'ala'ala 'a e fiema'u ke fetamate'aki 'a e ngaahi koloa fakapa'anga mo e mo'ua fakapa'anga 'i he Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua.	Fakata'u kamata he 'aho 1 Sanuali 2014
IAS 36, Palopalema 'i he ngaahi koloa	Ko e ngaahi liliu ko eni kene fakatonua 'a e tukuatu e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e pa'anga 'oku toe ma'u mai mei he ngaahi koloa palopalema kapau ko e pa'anga ko ia 'oku fakatefito 'i he mahu'inga taau to'o mei ai ngaahi fakamole hono tukuatu. Ko e liliu ko eni 'oku ne toe tanaki mai e me'a fekau'aki mo e tukuatu ngaahi me'afua ki he mahu'inga taau 'i he taimi 'oku 'i ai e palopalema pe ko hono fakafoki 'o e palopalema.	Fakata'u kamata he 'aho 1 Sanuali 2014

'Oku toe 'eni ke vakai'i 'e he Pangikee 'a e uesia 'a e ngaahi founga ngaue 'i 'olunga mo e fakakaukau ke ngaue'aki e ngaahi founga ngaue mo e fakakaukau ke ngaue'aki e ngaahi founga ngaue 'o 'oua na'a tomuiange 'i he ta'u fakapa'anga 'a ia 'e kamata ngaue'aki ai.

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(e) Lipooti fakakonga

Ko e ngaue fakakonga 'oku lipooti ia he founa tatau mo e ngaahi lipooti fakaloto ngaue 'oku 'ave ki he tokotaha 'oku ne fai 'a e faitu'utu'uni. Ko e tokotaha faitu'utu'uni, 'a ia 'oku mafai ke vahevahe 'a e me'angaue mo vakai'i 'a e tu'unga 'o e ngaue 'a e ngaue fakakonga, 'a ia ko e Talekita Pule & CEO mo e ongo Tokoni Talekita Pule 'oku nau fai 'a e tu'utu'uni fakangaue.

(f) Ko e fehu'aki 'o e pa'anga muli

(i) Fatongia mo e pa'anga 'o e fakamatala ni

Ko e ngaahi fika 'i he fakamatala pa'anga 'a e Pangikee 'oku ngaue'aki 'a e pa'anga 'o e 'ataakai faka'ekonimika 'o e feitu'u 'oku fakalele ai (ko e fatongia 'o e pa'anga).

Ko e fakamatala pa'anga 'oku teuteu 'i he Pa'anga Tonga 'a ia ko e fatongia ia 'o e Pangikee ke fakahaa'i 'a e pa'anga.

(ii) Ko e fefakatau'aki pea mo e palanisi

Ko e pa'anga muli 'oku liliu ia ki he mahu'inga 'o e pa'anga 'oku ngaue'aki 'i he 'aho 'oku fakahoko ai. Ko e ma'u mai pe mole 'i he liliu pa'anga muli koe'uhi ko e totongi 'o e ngaue fakapa'anga pea mo e fehu'aki 'o e pa'anga 'i he faka'os-inga 'o e ta'u 'i he koloa pe mo'ua fakapa'anga 'i he pa'anga muli 'oku fakahaa'i ia 'i he fakamatala tupu mo e mole.

(h) Koloa Fakapa'anga

'Oku hanga 'e ha Pangikee 'o fakakalasi 'a 'ene koloa fakapa'anga 'i he ngaahi kalasi ko eni: Nō mo e mo'ua ke totongi mai; Fakahu pa'anga taimi tukupau; pea mo e koloa fakapa'anga 'oku 'ataa ke fakatau atu. 'Oku fakapapau'i 'e he Pangikee 'a e fakakalasi 'o e fakahu pa'anga kimu'a he taimi 'oku fakahoko ai.

(i) Ko e nō mo e mo'ua ke totongi mai

Ko e nō mo e mo'ua ke totongi mai 'oku 'ikai ko ha koloa fakapa'anga ia ke toe liliu 'o makatu'unga 'i he totongi tu'uma'u pe totongi 'oku fakafuofua'i 'i he maketi, 'o makehe ia mei he: (a) koloa kuo faka'ataa ke fakatau atu he vavetaha pe 'i ha taimi nounou, 'a ia 'oku fakamavahe'i ke fakatau atu, mo e ngaahi koloa kuo fakahaa'i 'i honau mahu'inga fe'unga 'i he tupu mo e mole; (e) ngaahi koloa kuo fakahaa'i honau tu'unga 'oku faka'ataa ke fakatau atu pe; (f) ko e koloa kuo ngalingali 'e 'ikai malava ke toe totongi fakafoki 'i hono mahu'inga totonu, tukukehe 'a e holo he tu'unga 'o e nō.

(ii) Koloa fakapa'anga 'oku tauhi ke kakato hono taimi

Ko e fakahu pa'anga kae 'oua kuo kakato hono taimi 'oku 'ikai ko ha koloa fakapa'anga ia ke toe liliu 'o makatu'unga 'i he totongi tu'uma'u pe totongi kuo fakafuofua'i mo malava 'e he Pangikee ke tauhi kae 'oua kuo kakato hono taimi. Kapau leva 'e teu e Pangikee ke fakatau atu ha koloa 'o kehe ia mei hono mahu'inga 'i ha kakato hono taimi, ko e kotoa 'o e koloa ko ia 'e toe fakakalasi 'oku 'ata ke fakatau atu.

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(h) Koloa Fakapa'anga - Hoko atu

(iii) Koloa fakapa'anga 'oku 'ataa ke fakatau atu

Ko e ngaahi koloa 'oku 'ataa ke fakatau atu ko e ngaahi koloa 'oku tauhi 'i ha taimi 'oku 'ikai fakangatangata 'a ia 'e ala fakatau atu 'oka hoko e fiema'u 'i he tu'unga fakapa'anga pe ko e liliu 'o e totongi tupu, mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga pe ko e totongi 'a e ma'u 'inasi. Ko e ngaahi founa angamaheni ki hono fakatau mai pe fakatau atu 'o e koloa fakapa'anga 'i hono mahu'inga fe'unga 'i he tupu mo e mole, 'o tauhi ki he kakato hono taimi pea 'ataa ke fakatau atu, 'oku fakatokanga'i ia 'i he 'aho 'oku fakatau ai - ko e 'aho 'oku fakapapau'i ai 'e he Pangikee ke fakatau mai pe fakatau atu ai 'a e koloa.

Ko e koloa fakapa'anga 'oku 'uluaki lekooti 'i hono mahu'inga fe'unga tanaki ki ai mo e fakamole ki he koloa fakapa'anga 'oku fakaha 'i he mahu'inga fe'unga he tupu moe mole. Ko e koloa fakapa'anga, 'oku ha hono mahu'inga 'i he fakamatala tupu mo e mole 'a ia ne 'uluaki ha 'i hono mahu'inga fe'unga, pea ko e fakamole 'oku 'ave ki he fakamatala tupu mo e mole. Ko e koloa fakapa'anga 'oku fakafoki he taimi kuo 'osi ai 'a e totonu ke ma'u ha pa'anga mei koloa ko ia pea kuo to'o mo e konga lahi 'o e totonu 'a Pangikee ki he koloa ko ia. Ko e mo'ua fakapa'anga 'oku toe fakatokanga'i 'i he taimi 'oku tamate'i ai - pe ko e taimi 'oku tukuange ai e mo'ua, kaniseli pe 'osi hono taimi.

Ko e faingamalie ke fakatau atu ha koloa pe mo e mahu'inga 'o e koloa 'i hono mahu'inga fe'unga 'i he fakamatala tupu mo e mole 'oku 'ave 'aki pe 'a hono mahu'inga fe'unga. Ko e nō mo e mo'ua ke totongi mai pea mo e fakahu pa'anga taimi tukupau 'oku 'ave 'aki pe 'a e mahu'inga kuo vahe ki ai 'o ngaue'aki 'a e founa totongi tupu lelei taha.

Ko e ma'u mai mo e mole atu koe'uhi ko e liliu he mahu'inga fe'unga 'o e koloa fakapa'anga 'a ia kuo fakakalasi ki he tupu mo e mole 'i he fakamatala tupu mo e mole 'i he taimi 'oku hoko ai. Ko e ma'u mo e mole 'oku tupu ia mei he liliu 'i he mahu'inga fe'unga 'o e koloa 'oku 'ata ke fakatau atu 'a ia 'oku fakahaa'i ia 'i he 'inasi 'o e ma'u 'inasi kae 'oua kuo 'ikai ke toe fakatokanga'i e koloa pe tu'unga ta'epau. 'I he taimi tatau, ko e tatanaki 'o e pa'anga kuo ma'u mai pe mole atu kuo 'osi fakaha'i ia 'i he 'inasi 'o e ma'u 'inasi 'oku fakahaa'i ia 'i he fakamatala tupu mo e mole. 'I he'ene pehe ko e totongi tupu 'oku fika'i he founa 'o e totongi tupu totonu pea ko e ma'u mai mo e mole 'i he pa'anga muli 'oku fakahaa'i 'i he fakamatala tupu mo e mole. Ko e tiviteni he 'inasi 'oku teu ke fakatau atu 'oku fakahaa'i ia 'i he fakamatala tupu mo e mole 'i he taimi 'oku fakapapau'i ai 'e ma'u 'e he ma'u 'inasi e totongi kuo fokotu'u

Ko e mahu'inga fe'unga 'o e fakahu pa'anga taimi tukupau 'i he maketi, 'oku fakatefito ia 'i he talamahu'inga lolotonga. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha maketi ki he koloa fakapa'anga, 'oku fokotu'u leva 'e he Pangikee ha mahu'inga fe'unga 'o ngaue'aki ha ngaahi founa fakamahu'inga. 'E kau heni 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga he fefakatau'aki ne toki fakahoko, holoki e mahu'inga he fehu'aki 'o e pa'anga, founa fakamahu'inga 'o e totongi, pea mo ha founa fakamahu'inga 'oku ngaue'aki lahi 'aki 'i he ngaahi maketi.

(i) Ngaahi ngaue fakapa'anga fetamate'aki

Ko e koloa mo e mo'ua fakapa'anga 'oku nau fetamate'aki pea ko e toenga 'oku lipooti ia 'i he fakamatala koloa mo e mo'ua 'i he taimi 'oku 'i ai ha totonu fakalao ke fetamate'aki 'a e mahu'inga kuo fakaha pea 'oku 'i ai e 'amanaki ke totongi 'a e toenga ko ia pe ko hono lekooti 'a e koloa ka e totongi 'a e mo'ua.

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(k) Pa'anga humai mei he totongi tupu mo e fakamole

Ko e pa'anga humai mei he totongi tupu mo e fakamole ki he ngaahi ngaue fakapa'anga kotoa 'oku ma'u mei ai ha tupu, tukukehe 'a e ngaahi me'a kuo fakakalasi mo tauhi ke fakatatau atu pe kuo vahe'i 'i honau mahu'inga fe'unga 'i he tupu mo e mole 'a ia 'oku fakahaa'i ko e humai mei he tupu' mo e fakamole 'i he totongi tupu' 'i he fakamatala tupu mo e mole pea ngaue'aki e founa totongi tupu totonu.

Ko e founa ki he totongi tupu totonu 'a e founa ki hono fika'i 'o e mahu'inga 'o e koloa fakapa'anga kuo vahe pe ko e mo'ua fakapa'anga mo hono vahevahe 'o e pa'anga humai mei he totongi tupu, pe ko e fakamole mei he totongi tupu 'i he taimi 'oku hoko ai. Ko e totongi tupu totonu 'a e totongi 'oku holoki 'aki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga ke totongi atu mo ma'u mai mei he lahi ta'u 'o e koloa fakapa'anga, pea 'oka fiema'u, ko e taimi nounou ange ki he mahu'inga 'o e koloa pe mo'ua fakapa'anga. Ko e taimi 'oku fika'i ai e totongi tupu totonu, 'oku hanga 'e he Pangikee 'o fakafuofua'i e fehu'aki e pa'anga 'i hano fakakau mai 'a e taimi aleapau 'o e fakamatala fakapa'anga kae 'ikai fakakau e mole he nō 'i he kaha'u.

Ko e taimi kuo holoki hifo ai e mahu'inga 'o e koloa fakapa'anga pe kulupu 'o e ngaahi koloa tatau tupu mei he tu'unga ta'epau 'o e mole, ko e pa'anga humai mei he totongi tupu 'oku fakahaa'i ia 'o ngaue'aki e totongi tupu ke holoki e fehu'aki e pa'anga he kaha'u 'i he 'uhinga ke fakamahino ai 'a e tu'unga ta'epau 'o e mole.

(l) Totongi makehe mo e komisoni

Ko e pa'anga humai mo e komisoni 'oku ha ia 'i he fakamatala ki he tupu mo e mole 'o fakatatau ki he taimi 'oku fakahoko ai e ngaue ko ia. Ko e totongi 'oku hilifaki 'e he Pangikee ki he nō 'oku lau ia ko e pa'anga humai koe'uhi ko e ngaue ko ia. Ko e pa'anga humai mei he totongi hono tali 'o e nō 'oku lipooti ko e pa'anga humai 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaue ko ia kae 'ikai ko e taimi 'oku ma'u mai ai 'a e totongi ko ia. Ko e pa'anga 'oku ma'u mai 'oku vahe ia ki he loloa 'o e ta'u 'o nō pea lau pe ko e pa'anga humai 'a e konga 'oku lau ki he ta'u lolotonga.

Ko e totongi makehe mo e komisoni 'oku ma'u mei hano alea'i pe ko hono talanoa'i 'o ha ngaue fakapa'anga mo ha taha kehe hange ko e fakafo'ou e ngaahi malu'i 'oku toki lipooti ia 'oka kakato 'a e ngaue fakapa'anga ko ia Ko e tu'unga 'o e ngaue 'oku fekau'aki mo e totongi makehe 'oku lipooti ia 'i he taimi 'oku kakato ai 'a e ngaahi fiema'u 'o e ngaue ke fakahoko.

(m) Tu'unga ta'epau 'o e ngaahi koloa fakapa'anga

Ko e mahu'inga 'o e koloa kuo vahe

'Oku hanga 'e he Pangikee 'o vakai'i 'i he faka'osinga 'o e ta'u kotoa pe 'oku 'i ai ha faka'ilonga pau ko e koloa fakapa'anga pe kulupu 'o e koloa fakapa'anga 'oku 'i ha tu'unga ta'epau. Ko ha koloa fakapa'anga pe kulupu 'o e koloa fakapa'anga 'oku 'i ha tu'unga ta'epau pe ko e mole he tu'unga ta'epau, 'okapau kuo 'i ai ha faka'ilonga 'o e tu'unga ta'epau, 'i ha taha pe ngaahi me'a na'e hoko hili 'a hono fakatokanga'i 'o e koloa ko ia (mole na'e hoko) pea ko e mole ko ia (me'a ko ia) 'oku 'i ai 'a 'ene uestia 'i hono fakafuofua 'o e fehu'aki 'o e pa'anga mei he koloa pe kulupu 'o e koloa fakapa'anga ko ia 'i he kaha'u.

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(m) Tu'unga ta'epau 'o e ngaahi koloa fakapa'anga - hoko atu

Ko e mahu'inga 'o e koloa kuo vahe

Ko e ngaahi tu'utu'uni 'oku ngaue'aki 'e he Pangikēe ke fakafuofua 'aki 'a e faka'ilonga ki ha mole he tu'unga ta'epau 'o kau ai:

- 'I ai ha tonounou ki he totongi tukupau 'o e sino'i pa'anga nō mo e totongi tupu;
- 'I ai ha faingata'a 'i he fehu'aki e pa'anga kuo a'usia 'e he tokotaha nō;
- 'Ikai fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e nō;
- Kuo kamata e ngaue fakalao ki he nō;
- 'Oku 'i ai ha holo ki lalo he mahu'inga 'o e koloa malu'i

Ko hono fakafuofua ki he vaha'a taimi 'e hoko ai ha mole pea mo hono 'ilo'i 'o e mole 'oku fakafuofua'i pe ia 'e he Pangikēe 'i he ngaahi nō. Ko hono fakalukufua, ko e vaha'a taimi 'oku ngaue'aki ko e mahina 'e tolu ki he mahina 'e 12, tukukehe kapau ko e taimi loloa ange kuo faka'ata.

'Oku tomu'a vakai'i 'e he Pangikēe pe 'oku 'i ai ha ngaahi faka'ilonga mahino 'oku 'i ai ha tu'unga palopalema 'o e ngaahi koloa fakapa'anga 'a ia 'oku lahi hono mahu'inga fakafo'ituitui pea fakalukufua ki he ngaahi koloa fakapa'anga 'oku 'ikai lahi hono mahu'inga fakapa'anga. Ko e ngaahi koloa 'oku vakai'i fakafo'ituitui 'a e tu'unga palopalema 'oku 'ikai kau ia hono vaka'i'i fakalukufua. 'Oku vaka'i fakataha ai 'a e koloa malu'i pea moe tu'unga hono totongi fakafoki 'o e ngaahi akauni fakafo'ituitui ko ia.

Ko e lahi 'o e mole 'oku fika'i 'i he faikehekehe 'o e mahu'inga lolotonga 'o e koloa mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa malu'i, 'o holoki ki he mahu'inga 'oku ngaue'aki 'e he Pangikēe. Ko e mahu'inga 'o e koloa 'oku holoki 'aki e 'akauni 'oku ne fakaha 'a e mole pea lipooti 'i he fakamatala tupu mo e mole.

Kapau 'oku 'i ai ha nō 'oku 'ikai ke toe lava 'o totongi fakafoki mai, 'oku tamate'i ia mei he pa'anga talifaki ki he tu'unga ta'epau he nō. Ko e tamate'i ko eni 'i he kakato 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue kotoa ne fiema'u ke fakahoko pea kuo fakapapau'i 'a e mole ko ia.

Kapau 'i ha vaha'a taimi, ko e mahu'inga 'o e tu'unga ta'epau he nō kuo holo pea ko e holo ko ia 'oku felave'i mo ha me'a na'e hoko hili ia hano fakatokanga'i 'o e tu'unga ta'epau (hange ko e lelei ange hono fakakalasi 'o e nō), ko e tu'unga ta'epau kimu'a kuo mafuli ia 'i hano fakatonutonu ha 'akauni ne 'i ha tu'unga ta'epau. Ko e mahu'inga ne toe fakafoki 'oku lipooti ia 'i he fakamatala tupu mo e mole 'o lau ko e mole he nō.

(n) Fale, naunau mo e me'angaue

Ko e kelekele mo e fale 'oku 'uhinga pe ki he ngaahi 'ofisi 'o e Pangikēe, 'a ia 'oku tu'u 'i he Pule'anga Tonga. Ko e ngaahi naunau mo e me'angaue 'oku fokotu'u ia 'i honau ngaahi mahu'inga pea to'o mei ai 'a e holo 'i honou ngaahi mahu'inga takitaha. Ko hono totongi 'oku kau kotoa ki ai 'a e fakamole felave'i hangatonu pea mo hono fakatau 'o e koloa ko ia.

Ko e ngaahi totongi kimui 'oku kau kotoa ia ki he mahu'inga 'o e koloa pea 'oku lipooti ko e koloa makehe, 'okapau 'oku 'i ai ha 'aonga faka'ekonomika 'i he kaha'u felave'i ki he Pangikēe, pea ko e fakamole 'oku malava pe ke fakafuofua. Ko e ngaahi fakalelei 'oku hilifaki ia ki he ngaahi fakamole 'o e ngaue 'i he ngaahi ta'u fakapa'anga ne fakahoko ai.

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(n) Fale, naunau mo e me'angaue - hoko atu

Ko e holo he mahu'inga 'o e ngaahi koloa tu'uma'u 'oku fika'i 'aki e founa fakahangatonu 'o makatu'unga ke holo kakato 'o e koloa, pe ko ia ne toe fakamahu'inga, ngaahi misini pe 'u me'a ngaue 'o fakatatau ki he lahi 'o e ta'u 'oku ala ngaue'aki takitaha. Ko e lahi 'o e ta'u 'oku ngaue'aki e ngaahi koloa tu'uma'u 'oku fakatatau ia mo e tepile ko eni.

	Ta'u
Kelekele lisi	Toenga ta'u 'o e lisi
Fale	25 - 40
Naunau fale mo e me'angaue	8
Laipeli	8
Ngaahi Misini	8
Komipiuta	4
Me'alele	4 - 5

Ko e mahu'inga 'o e koloa pea mo hono ta'u 'oku vakai'i, fakatonutonu 'o ka fiema'u, 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e fakamatala koloa mo e mo'ua. Ko e koloa 'oku fiema'u ke vahe 'i hono ta'u ngaue 'oku vakai'i 'a hono tu'unga ta'epau 'oka hoko ha me'a pe liliu 'i hono tu'unga 'o mahino mai 'e ngalingali 'e 'ikai ke toe lava ke fakafoki mai. Ko e mahu'inga 'o e koloa 'oku holoki hifo kapau 'oku lahi ange hono mahu'inga 'i he mahu'inga 'e ala fakafoki mai ai. Ko e mahu'inga 'e ala fakafoki mai ko e ma'olunga taha ia 'o e mahu'inga 'o e koloa to'o mei ai 'a e fakamole ki hono fakatau atu.

Ko e tupu mo e mole 'i he koloa 'oku tuku atu 'oku fakafuofua ia 'i hono fakahoa 'a e pa'anga ne ma'u mai pea mo hono mahu'inga. 'Oku fakaha kotoa eni 'i he fakamatala tupu mo e mole.

(g) Ko e ngaahi fale nofo totongi

Ko e fale nofo totongi 'oku kau ai 'a e kelekele lisi pea mo e fale nofo totongi 'i ha taimi loloa pea 'oku nofo ai ha taha kehe.

Ko e fale nofo totongi 'oku lipooti 'i hono mahu'inga hili ia 'a hono to'o 'o e holo 'i hono mahu'inga pea mo e mole he tu'unga ta'epau. Ko e mahu'inga 'oku kau ai 'a e fakamole 'oku fekau'aki mo hono fakatau mai 'o e koloa ko ia.

Ko e ngaahi totongi kimui 'oku kau kotoa ia ki he mahu'inga 'o e koloa pea 'oku lipooti ko e koloa makehe, 'okapau 'oku ngalingali 'oku 'i ai ha 'aonga faka'ekonomika ki he kaha'u felave'i mo e koloa ki he Pangikee pea ko e ngaahi fakamole 'e malava pe 'o fakafuofua. Ko e ngaahi monomono mo fakalelei 'oku lau ia ki he ngaahi fakamole 'o e ngaue lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga ne hoko ai.

Ko e holo he mahu'inga oku fika'i 'aki e founa fakahangatonu 'o vahevahe 'a e mahu'inga 'o e koloa takitaha 'i hono ta'u 'oku fakafuofua 'e ngaue'aki ai. Ko e holo he mahu'inga fakata'u 'oku ngaue'aki ko e:

	Toenga ta'u
Kelekele lisi	Loloe 'o e lisi
Fale - nofo'anga	25 - 40

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(g) Ko e ngaahi fale nofo totongi - hoko atu

Ko e pa'anga mei he ngaahi fale nofo totongi 'oku lipooti ia 'i he fakamatala tupu mo e mole 'i he founa hangatonu fakataui ki he taimi 'oku lisi ai.

Ko e kelekele 'oku lisi he taimi nounou 'oku fakakalasi 'i he fale nofo totongi koe'uhi ko e 'uhinga 'o e fale nofo totongi. Ko e lisi 'oku fakakalasi ia ki he lisi fakapa'anga.

(o) Talifaki ki he koloa 'ikai fakapa'anga

Ko e ngaahi koloa 'oku 'ikai ha taimi ngata'anga hono ngaue'aki 'oku 'ikai vahevahe ia ki ha taimi pau pea 'oku vakai'i fakata'u ki ha mole 'e ala hoko. Ko e ngaahi koloa 'oku malava ke vahevahe ki hono taimi pau 'oku vakai'i 'a e talifaki ki ha mole he taimi kotoa pe 'oku 'i ai ha liliu pe ko ha faka'ilonga he'ikai malava ke fakafoki mai 'a e pa'anga ko ia. 'Oku fokotu'u 'a e talifaki ki ha mole he taimi 'oku lahi ange ai 'a e pa'anga he koloa ko ia 'i he pa'anga 'e ala tanaki mai. Ko e pa'anga 'oku ala ma'u mai ko e mahu'inga ma'olunga ange 'o e koloa hili hono to'o 'o e fakamole hono fakatau atu 'o e koloa ko ia mo e mahu'inga hono ngaue 'aki. Ko e founa hono fakafuofua 'i 'o ha mole, 'oku faka kalasi 'a e ngaahi koloa ki honau mahu'inga ma'ulalo taha 'e ala ma'u mai ai ha pa'anga (tafa'aki 'e ala ma'u ai ha pa'anga). Ko e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga tuku kehe 'a e mahu'inga 'o e 'imisi 'o e kautaha, 'oka 'i ai ha mole 'oku ala hoko, 'oku vakai'i ke fakafoki he ta'u fakapa'anga kotoa pe.

(p) Lisi ngaue

Ko e Pangike 'a e lesii

Ko e lisi 'oku ngaue'aki 'e he Pangike ko e lisi ngaue. Ko e totongi fakakatoa ki he lisi ngaue 'oku lipooti ia he ngaahi fakamole kehe 'i he fakamatala tupu mo e mole 'i he founa hangatonu 'i he taimi 'oku fai ai 'a e lisi. Kapau leva 'e fakangata ha lisi ngaue kimu'a he taimi 'oku kakato ki ai, ko e ngaahi totongi 'e fiema'u 'e fai ia ki he lesia 'o hange ha tautea 'oku lau ia ko e fakamole 'i he taimi 'oku fakangata ai 'a e lisi.

(s) Pa'anga pe Mahu'inga Fakapa'anga.

Ko e fakamatala ki he fehu'aki 'o e pa'anga, ko e pa'anga mo e mahu'inga fakapa'anga 'oku 'uhinga ia ki he pa'anga 'oku 'i lalo he mahina 'e 3 mei he 'aho 'e fiema'u ai, pa'anga pe ngaahi palanisi 'ikai fakangatangata 'i he Pangike Pulee pea mo e pa'anga he ponite 'a e Pule'anga.

(t) Talifaki ki ha mole he nō

Ko e Talifaki ki ha mole he nō 'oku fokotu'u ia he taimi kuo 'i ai ha tu'unga fakalao mo pau tupu mei he ngaahi palopalema 'i he nō he kuohili. 'Oku ha mahino mai 'e tukuange atu 'a e ngaahi koloa ke totongi 'aki e nō ko ia pea kuo lava ke fai hano fakafuofua tonu 'o e mole 'e ala hoko.

(u) Ngaahi monu'ia 'a e kau ngaue

(i) Livi fakata'u te'eki ke ngaue'aki

Ko e ngaahi monu'ia 'a e kau ngaue ki he livi fakata'u kae te'eki ngaue'aki kuo 'osi fakakau kotoa pe ia ki he fika'i 'enau ngaahi livi takitaha. Kuo 'osi fokotu'u mo e talifaki ke fakafuofua e lahi 'o e mo'ua ki he livi fakata'u koe'uhi ko 'enau ngaue 'o a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u. Ko e tokotaha ngaue 'oku 'ataa ke livi puke pe livi ki ha fiema'u ka 'oku toki lekooti pe 'i he taimi 'e fakahoko ai e livi.

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(u) Ngaahi monu'ia 'a e kau ngaue - hoko atu

(ii) Vahenga malolo

'Oku totongi atu 'e he Pangike ki he Pa'anga Vahenga Malolo Fakafonua 'a e 5% ki he kaungaue tu'uma'u kotoa pe. Ko e ngaahi totongi ko eni 'oku tanaki ai ia ki e Fakamatala Tupu moe mole 'o e ngaahi pilote fekau'aki mo e ngaahi totongi ko eni.

v) Tukupau Tolo

Ko e tukuhau toloi 'oku fakaha kakato 'o ngaue'aki 'a e founa ki he ngaahi mo'ua 'i he ngaahi faikehekehe fakataimi 'i he vaha'a 'o e tukuhau he koloa mo e mo'ua pea mo honau mahu'inga 'i he fakamatala pa'anga. Ko e tukuhau toloi 'i he pa'anga humai 'oku fakafuofua ia 'aki 'a e lahi 'o e tukuhau (pea mo e lao) 'a ia kuo fakahoko kakato pe ko ha kongalahi 'i he 'aho faka'osi pea 'oku 'amanaki ke ngaue'aki 'i he taimi 'e totongi ai 'a e tukuhau toloi 'o e ngaahi koloa pe mo'ua

Ko e faikehekehe tefito fakataimi 'oku tupunga ia mei he holo he mahu'inga 'o e koloa mo e toe fakamahu'inga'i 'o e fale/kelekele, ngaahi misini ngaue, tupu te'eki ke fakakakato he pa'anga muli, mole he pa'anga muli, talifaki ki ha mole he nō pe talifaki ki he totongi kau ngaue.

Ko e lahi 'o e tukuhau 'oku fakaha 'i he 'aho 'o e fakamatala pa'anga 'oku ne fakafuofua'i 'e lahi 'o e tukuhau toloi.

Ko e tukuhau toloi he koloa 'oku lipooti ia 'i he taimi 'oku pau ai ke ma'u ha tupu fe'unga he kaha'u ke tukuhau'i pea ke faka'aonga'i ai 'a e faikehekehe fakataimi ko eni.

Ko e ola he tukuhau he mole ko ia 'oku ala faka'ata 'e he tukuhau 'oku lau ia ko e koloa he taimi 'oku ngali pau ai 'e 'i ai ha tupu e ala tukuhau'i he kaha'u pea e ala faka'aonga'i ai 'a e ngaahi mole ko ia.

(aa) Ko e ngaahi nō mai

Ko e ngaahi nō mai 'oku lipooti ia 'i honau mahu'inga fe'unga hili hono to'o 'oe fakamole he taimi 'oku hoko ai. Ko e nō mai, 'oku fokotu'u he mahu'inga ko ia 'e totongi fakafoki atu ai; ko e faikehekehe 'i he pa'anga na'e ma'u mai hili hono to'o 'o e fakamole mo e mahu'inga 'e ala totongi fakafoki atu ai 'oku fakaha'i ia 'i he fakamatala tupu mo e mole 'i he lolotonga 'o e taimi nō mai pea ngaue'aki ai 'a e founa ki he tupu totonu.

(ee) Ko e sino'i 'inasi

Ko e 'inasi angamaheni 'oku fakakalasi ia ko e pa'anga 'a e ma'u 'inasi pea 'oku 'ave ia ki he fakamatala pa'anga 'a e Pangikee 'i hono mahu'inga totonu pe.

(a) Fakamole ki hono tukuatu 'o e 'inasi

Ko e fakamole takitaha 'oku fakatatau ki hono tukuatu 'o ha 'inasi fo'ou pe ko ha toe me'a kehe, pe ko ha fakamole ki he ma'u mai 'o ha pisinisi 'oku ha ia he pa'anga 'a e tokotaha ma'u 'inasi, ko e fakamole hili hono to'o 'o e tukuhau mei he pa'anga ma'u mai. Na'e 'ikai 'i ai ha 'inasi fo'ou ne tukuatu lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga.

(e) Ko e tiviteni he 'inasi angamaheni

Ko e tiviteni he 'inasi angamaheni 'oku lipooti ia 'i he pa'anga 'a e ma'u 'inasi 'i he taimi kuo tali 'e he kau ma'u 'inasi 'a e Pangikee.

Ko e tiviteni ki he ta'u 'oku fakaha kuo 'osi 'a e 'aho 'o e fakamatala koloa mo e mo'ua 'oku fakaha'i ia ko e me'a 'oku hoko he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga.

FAKAMATALA 2. KOE FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI TU'UTU'UNI FAKATAUHITOHI - HOKO ATU

(ff) Fatongia Tokanga

Ko e ngaahi koloa mo e pa'anga humai kotoa pe mo e ngaahi fatongia ke fakafoki e koloa ko ia ki ha taha pe kau kasitoma 'oku 'ikai fakakau ia he fakamatala pa'anga ni koe'uhi 'oku fakahoko fatongia tokanga pe 'e he Pangikee hono fatongia.

(hh) Fakafehoanaki

Ko e taimi 'oku fiema'u ai, ko e ngaahi fika fakafehoanaki kuopau ke toe fakakalasi koe'uhi ke fenapasi mo e ngaahi liliu ki he fakotu'utu'u fo'ou 'oku hoko he ta'u lolotonga.

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA

Ko e ngaahi ngaue 'a e Pangikee 'oku malava ke ne 'omi 'a e ngaahi tu'unga mateuteu he tafa'aki fakapa'anga pea 'oku fai e feinga ke 'analaiso, vakai'i mo hono tali 'o e tu'unga mateuteu ko ia pea ke mapule'i foki. Ko hono tali 'o e tu'unga mateuteu ko e tefito'i me'a ia 'o e pisinisi fakapangikee. Ko ia ai, 'oku taumu'a 'a e Pangikee ke ne fakapalanisi 'a e tu'unga mateuteu pea mo ha pa'anga e ma'u mai pea ke fakasi'isi'i ha'ane uesia kovi 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pangikee.

Ko e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pangikee ki hono tokanga'i 'o e ngaahi tu'unga mateuteu ke ne tokanga'i mo 'analaiso, fokotu'u ha fakangatangata ki he tu'unga mateuteu pea mo e anga hono mapule'i, pea mo tokanga'i e tu'unga mateuteu he nō mo tokanga ki he fakangatangata, 'aki ha ngaahi 'uhinga lelei pea mo e ngaahi fakamatala kakato mo falala'anga. 'Oku vakai'i ma'u pe 'e he Pangikee 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni ki hono tokanga'i 'o e tu'unga mateuteu he nō pea mo e founa ngaue ke ne fakahaa'i 'a e liliu 'i he maketi, ngaahi ngaue, mo ha mai ai 'a e lelei taha.

Ko hono tokanga'i 'o e tu'unga mateuteu 'oku tokanga'i pe ia 'e he tafa'aki ki he Pule'i 'o e Tu'unga Mateuteu 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni kuo tali 'e he Poate 'a e Kau Talekita pea mo e ngaahi ngaue fakapangikee 'oku mei he Pangikee Pule 'o Tonga. Ko e Va'a Pa'anga 'a e Pangikee 'oku nau fakatokanga'i 'a e ngaahi tu'unga mateuteu 'o e ngaahi me'a fakapa'anga, 'o ngaue vaofi pea mo e va'a nō 'a e Pangikee. Kuo tali 'e he Poate 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono tokanga'i fakalukufua 'a e tu'unga mateuteu 'o e ngaahi nō, kau ai pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku ne tokanga'i 'a e 'elia takitaha, hange ko e fetongi pa'anga muli, totongi tupu pea mo e nō. Ko e 'aotita fakalotofale 'oku ne vakai'i 'a e founa hono tokanga'i 'a e tu'unga 'o e nō pea mo hono pule'i. 'Oku mahu'inga taha 'a e tu'unga 'o e nō, liliu pa'anga muli, maketi pea mo e hono fakahoko 'o e ngaue. Ko e tu'unga mateuteu he maketi 'oku kau ai 'a e pa'anga muli pea mo e tu'unga 'o e totongi tupu.

3.1 Tu'unga Mateuteu he nō

Kuo 'osi fakakau 'e he Pangikee 'a e tu'unga mateuteu 'o e ngaahi nō 'a ia tene fakatupu ha mole fakapa'anga 'o makatu'unga ai ha 'ikai lava 'e he Pangikee ke fakahoko hono fatongia. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e tu'unga mateuteu he nō ki he faifatongia 'a e Pangikee pea 'oku tokanga mavahe 'a e Pangikee ki hono pule'i 'a e tu'unga 'oku a'u ki ai 'a e tu'unga 'o e ngaahi nō. Ko e lahi 'o e nō 'oku tupu ia mei he ngaahi ngaue 'a e va'a nō, ko e fakahu pa'anga 'oku ne tanaki mai 'a e ngaahi mo'ua pea mo tanaki mai ki he koloa 'a e Pangikee. 'Oku kau foki 'a e tu'unga nō he ngaahi me'a 'oku lipooti 'i tu'a he fakamatala ki he koloa mo e mo'ua. Ko hono tokanga'i mo pule'i 'o e tu'unga mateuteu he nō 'oku fai kotoa ia 'e he kau ngaue 'a e tafa'aki 'oku nau tokanga'i 'a e tu'unga mateuteu ko ia pea 'oku nau lipooti ki he Poate 'a e Kau Talekita pea mo e Komiti ki he Koloa mo e Mo'ua 'a e Pangikee.

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

(a) *Ko e ngaahi nō*

'I hono fua 'o e tu'unga mateuteu he nō ki he kasitoma pea mo e Pangikee, 'oku ha mai mei 'a e me'a ko eni 'e 3 (i) ko e hange 'e 'i ai e tomui 'i he totongi fakafoki; (ii) ko e tu'unga lolotonga 'o e tokotaha nō pe tafa'aki fengaue'aki, pea mo 'ene fakalakalaka ki he kaha'u hili hono fakaha 'oku 'i ai e tomui; (iii) pea mo e fakafuofua ki he tu'unga 'o e totongi tomui (Ko e mole tu'unga 'i he tomui e totongi fakafoki).

Ko hono fakafuofua 'o e tu'unga mateuteu he nō 'oku kau ia 'i he ngaahi ngaue faka'aho 'a e Pangikee.

(i) 'Oku vakai'i 'e he Pangikee 'a e tu'unga 'o e ngaahi nō hange ka tomui 'i he tafa'aki takitaha 'aki 'a e ngaahi me'afua 'oku kaunga ki he tafa'aki takitaha. 'Oku fatu kinautolu 'o fakatefito 'i he ngaahi fakahinohino 'a e Pangikee Pule 'o Tonga. Ko e kau kasitoma 'a e Pangikee 'oku fakakalasi ki he kalasi 'e 7. Ko e lahi 'e fua 'a e Pangikee, 'a ia 'oku ha atu 'i lalo, 'oku ne fakahaa'i 'a e ngaahi me'a hange ka hoko 'i he kalasi takitaha. Ko e me'afua ko eni 'oku fai hono vakai'i ma'u pe mo fakalelei'i 'oka fiema'u.

Fakakalasi Fakamatala ki he ngaahi kalasi takitaha
'a e Pangikee

- A Ko e Kasitoma totongi nō lelei, fe'unga e koloa malu'i pea lele lelei mo pau e tu'unga fakapa'anga
- B 'Akauni 'oku fai 'a hono siofi ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga mateuteu, taimi 'oku hoko ai e palopolema faka'ikonomika 'oku 'ikai loko fai ki ai ha hoha'a, tu'unga lelei pe me'afakapa'anga pea fe'unga pe koloa malu'i.
- C1 Nō 'oku lele lelei pe ka ko e pa'anga humai 'oku meimei fe'unga pe ke ma'u e totongi fakafoki, 'e fiema'u ha toe ma'u'anga pa'anga kehe, 'ikai fe'unga pe fe'unga pe koloa malu'i pea mahalo 'e tomui e totongi fakafoki 'o a'u ki he mahina 'e 3.
- S 'Oku 'oange makehe ki he ngaahi nō 'ova he \$250,000 pea 'oku fakakalasi ki he A,B, pe C1; tomui e totongi fakafoki 'o a'u ki he 'aho 'e 30 ki he 60 pea fiema'u ke fai ha tokanga mavahe ki ai mo muimui'i, faingata'a'ia e totongi fakafoki pea 'oku ha mei ai 'a e tu'unga mateuteu.
- C2 Ngaahi 'akauni 'oku tu'u ta'epau pea 'oku fiema'u ha ngaue fakavavevave ki ai, tomui e totongi fakafoki 'i he vaha'a 'o e mahina 'e 3 ki he 6 pea 'ikai ha fakamatala pa'anga 'e ma'u.
- D Ta'epau pea ko e kasitoma 'oku 'i ai e hoha'a ko 'ene nō 'oku tomui pea 'i ai e mole he konga 'o e totongi tupu pea 'i ai e ngaahi totongi 'oku 'amanaki ke hilifaki ki ai, 'i ai e hoha'a ki he'ene totongi fakafoki, tu'unga 'o e koloa malu'i 'oku 'ikai fe'unga ke malu'i e sino'i nō mo e totongi tupu, 'ikai faipau ki he totongi fakafoki ne fai ki ai e aleapau pea tomui e totongi fakafoki 'ova he mahina 'e 6.
- E 'Amanaki ke 'i ai e mole 'i he sino'i pa'anga pea mo e totongi tupu, fai e ngaue fakalao ki he 'akauni pea 'e ala tamate'i pea mei he nō kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha fakalaka 'o laka hake 'i he mahina 'e 12.

3.2 Pule'i e tu'unga mateuteu he nō pea mo hono ngaahi tu'utu'uni ki ai

'Oku pule'i 'e he Pangikee 'a hono fakangata mo pule'i 'a e tu'unga mateuteu 'o e nō 'i he taimi pe 'oku fakatokanga'i ai kae tautautefito ki he ngaahi nō fakafuofu, fakakulupu pea mo e ngaahi ngaue'anga.

Kuo hanga 'e he Pangikee 'o fakatu'unga e tu'unga mateuteu 'o e nō 'aki hano fokotu'u 'o e ngata'anga ki he tu'unga mateuteu 'o e nō kapau ko e nō tokotaha, fakakulupu pe 'i he tafa'aki 'o e Pisinisi. Ko e ngaahi tu'unga mateuteu ko eni 'oku fai 'a hono siofi 'i ha ngaahi taimi pau ke fakapapau'i 'oku fai hano vakai'i 'i he ta'u kotoa pe toe vave ange 'oka fiema'u. Ko e ngata'anga 'o e tu'unga 'o e mateuteu he nō 'oku toki tali pe ia pea mei he Poate 'a e Kau Talekita.

Ko e lahi 'o e tu'unga mateuteu he nō 'oku tokanga'i foki 'aki hono toutou vakai'i e mafai 'o e tokotaha nō ke totongi e tupu pea mo e sino'i nō pea mo hano liliu e ngaahi fakangatangata ko eni.

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.2 Ko hono pule'i e ngata'anga 'o e mateuteu he nō pea mo e ngaahi tu'utu'uni ki ai

Ko e ngaahi founga kehe ki hono pule'i e tu'unga mateuteu he nō 'oku fakamatala'i atu 'i lalo.

(a) Koloa Malu'i

'Oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Pangikee ki hono fakapapau'i e tu'unga mateuteu he nō. Ko e founga anga-maheni ko hono vakai'i e tu'unga 'o e koloa malu'i ki he lahi 'o e nō. Kuo fokotu'u 'e he Pangikee ha ngaahi fakahinohino ki hono tali 'o e ngaahi kalasi pau ki he koloa malu'i pea mo hono fakapapau'i e tu'unga mateuteu he nō. Ko e ngaahi tefito'i koloa malu'i ki he nō 'oku anga pehe ni:

- Malu'i kelekele (mokisi) ki he 'api nofo'anga mo e ngaahi fale pe 'api fakapisinisi;
- Malu'i 'aki 'a e ngaahi koloa 'a e Pisinisi hange ko e fale, koloa ke fakatau atu pea mo e ngaahi mo'ua mai ki he pisinisi;
- Malu'i 'e he Ma'u 'Inasi/Kau Talekita; pea
- Malu'i 'aki 'a e ngaahi me'a fakapa'anga kotoa pe, hange ko e mo'ua 'oku 'i ai 'a hono koloa malu'i pea mo e pa'anga 'a e tokotaha nō 'i he Pisinisi.

Ke lava hano fakasi'isi'i 'a e mole he nō 'e fai e fekumi 'a e Pangikee ki ha toe koloa malu'i kehe mei he ngaahi tafa'aki fekau'aki 'i he taimi pe kuo mahino mai ai e tu'unga mateuteu he nō takitaha pe ko e sio ke hiki hake 'a e totongi fakafoki 'o e nō.

3.3 Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he talifaki 'i he nō tu'unga ta'epau

Ko e founga fakakalasi 'o e nō 'oku fakamatala'i 'i he fakamatala fika 3.1 'oku fakatefito ia ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei 'o e nō talu mei taimi na'e tali ai 'a e nō. 'I he tafa'aki 'e taha, ko e talifaki ki he nō 'oku tu'unga ta'epau 'oku toki lipooti pe ia he taimi 'oku fakatokanga'i ai ha mole kuo 'osi hoko ki he nō 'i he 'aho faka'osi 'o fakatefito pe ia hono fakamo'oni'i 'a e tu'unga ta'epau 'o e nō.

Ko e talifaki ki he tu'unga ta'epau he nō 'oku ha 'i he fakamatala koloa mo e mo'ua he 'osi 'a e ta'u 'oku fakatatau ki he founga 'e fitu 'oku ngaue'aki ki hono fakakalasi 'o e nō. Ko e tepile 'i lalo 'oku fakaha ai 'a e peseti 'o e toenga pa'anga 'a e Pangikee 'o felave'i mo e nō pea kau ki ai mo e talifaki he tu'unga ta'epau he nō ki he kalasi takitaha.

Ko e Ngaahi Kalasi

	2013		2012	
	Ko e ngaahi Nō	Talifaki ki he Nō tu'unga Ta'epau	Ko e ngaahi Nō	Talifaki ki he Nō tu'unga Ta'epau
	(%)	(%)	(%)	(%)
A	8.02	-	8.71	-
B	17.70	-	22.25	-
C1	56.85	30.06	56.07	28
S	10.83	5.27	7.40	3.70
C2	2.38	10.70	2.53	25.56
D	3.12	29.47	2.19	29.61
E	1.10	24.50	0.85	13.13
	100.00	100.00	100.00	100.00

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.3 Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he talifaki 'i he nō tu'unga ta'epau

Ko e founga fakakalasi 'oku ngaue'aki 'oku ne tokoni'i 'a e Pangikee ki hono fakafuofua pe 'oku 'i ai ha tu'unga ta'epau ki he ngaahi nō 'o fakatefito 'i he ngaahi me'a ni:

- Tonounou 'i hono ta fakafoki 'a e totongi tukupau 'o e sino'i pa'anga nō mo e totongi tupu;
- Faingata'a 'i he fehu'aki e pa'anga kuo a'usia 'e he tokotaha nō;
- 'Ikai fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e nō;
- Kuo kamata e ngaue fakalao ki he nō;
- 'I ai ha liliu ki he tu'unga fe'au'auhi 'a e tokotaha nō;
- Holo ki lalo he mahu'inga 'o e koloa malu'i
- Holo ki lalo hifo he kalasi C1

'Oku fiema'u ke vakai'i 'a e nō kotoa pe 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Pangikee ke fai hano vakai'i tu'o taha pe lahi hake 'i he ta'u 'o kapau 'e fiema'u. Ko e talifaki ki he mole pe tu'unga ta'epau he nō 'oku fakafuofua'ia 'i hono siofi 'o e mole kuo hoko'i he 'akauni takitaha 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua. Ko e vakai'i ko eni 'oku kau ki ai mo e koloa malu'i 'o e nō (kau ai mo hono toe fakapapau'i pe 'oku ala fakatau atu) pea mo e ngaahi totongi fakafoki 'oku 'amanaki ma'u mai ki he 'akauni takitaha.

3.4 Ko e lahi 'o e ngaahi nō fakatatau ki he sekitoa takitaha 'i he 'osi 'a e ta'u 'oku fakahaa'ia 'i he tepile ko eni:

Sekitoa;	2013		2012	
	\$	%	\$	%
Ngoue	4,855,799	10.26	5,173,551	12.22
Ngaahi ngaue'anga mo e Pisinisi	17,725,842	37.46	13,900,820	32.84
No Fale mo e No Taautaha	22,317,486	47.15	20,985,064	49.58
No 'a e Kau Ngaue	2,429,441	5.13	2,268,154	5.36
	\$47,328,568	100.00	\$42,327,589	100.00

'Oku falala 'a e Pangikee ki he'ene malava ke pule'i pea ke pulepuke ki he tu'unga si'isi'i taha 'a e tu'unga mateuteu 'o e ngaahi nō tu'unga ta'epau 'o makatu'unga 'i he ngaahi me'a ko eni:

- Ngaahi nō malu'i kekekele 'a e kulupu 'oku lahi taha hono koloa malu'i ;
- Ko hono toutou vakai'i 'a e 'o e ngaahi nō tu'unga ta'epau 'e he Pule 'o e tafa'aki ko ia; pea mo
- Hono fakahoko ko ia 'e he Pangikee 'a e founga ke fakapapapau'i lelei ange pea toki tali 'o e nō.

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.5 Ko e ngaahi Nō

(i) Ko e ngaahi nō 'oku anga pehe ni:

'I he 'aho 31 Tisema 2013	Ngoue	Pisinisi	Fale & Taautaha	Kau Ngaue	Katoa
	\$	\$	\$	\$	\$
'Osi hono taimi pe tu'unga ta'epau	3,461,848	14,217,704	20,508,605	2,429,441	40,617,598
'Osi hono taimi ka 'oku 'ikai ta'epau	890,771	2,043,718	1,237,127	-	4,171,616
Ngaahi nō tu'unga ta'epau	503,179	1,464,420	571,755	-	2,539,354
Fakakatoa	4,855,798	17,725,842	22,317,487	2,429,441	47,328,568
To'o: tokoni ki he ngaahi nō tu'unga ta'epau	(1,007,070)	(522,372)	(415,623)	-	(1,945,065)
Toenga 'o e Nō	\$3,848,729	\$17,203,470	\$21,901,864	\$2,429,441	\$45,383,503
'I he 'aho 31 Tisema 2012	Ngoue	Pisinisi	Fale & Taautaha	Kau Ngaue	Katoa
	\$	\$	\$	\$	\$
'Osi hono taimi pe tu'unga ta'epau	3,692,752	7,076,572	18,325,225	2,268,154	31,362,703
'Osi hono taimi ka 'oku 'ikai ta'epau	1,117,936	6,187,656	1,962,294	-	9,267,886
Ngaahi nō tu'unga ta'epau	362,863	636,592	697,545	-	1,697,000
Fakakatoa	5,173,551	13,900,820	20,985,064	2,268,154	42,327,589
To'o: tokoni ki he ngaahi nō tu'unga ta'epau	(713,315)	(399,448)	(582,834)	-	(1,695,597)
Toenga 'o e Nō	\$4,460,236	\$13,501,372	\$20,402,230	\$2,268,154	\$40,631,992

Ko e katoa 'o e talifaki ki ha mole he nō 'oku fakatefito ia hono vakai'i 'o e ngaahi nō taautaha 'oku 'i ai ha tomui 'a e totongi fakafoki ka 'oku 'ikai tupu ai ha mole. 'Oku vakai'i 'a e ngaahi nō ko eni he taimi kotoa pe 'e he Pangikee.

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 3: MATEUTEU 'O E TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.5 Ko e ngaahi Nō - hoko atu

(ii) Ko e ngaahi nō kuo 'osi hono taimi pe tu'unga ta'epau 'oku anga pehe ni:

Ko e tu'unga lelei 'o e nō 'a ia 'oku 'ikai tomui pe ta'epau 'a e totongi fakafoki, 'oku vakai'i'aki ia 'a e tu'unga 'o e ngaahi kalasi takitaha.

'I he 'aho 31 Tisema 2013	Ngoue	Pisinisi	Fale & Taautaha	Kau Ngaue	Katoa
	\$	\$	\$	\$	\$
Kalasi					
A	41,819	2,513,732	908,982	329,187	3,793,720
B	158,538	1,519,181	5,406,245	1,294,504	8,378,468
C1	3,261,491	5,058,823	13,610,992	805,750	22,737,056
S		5,125,968	582,386	-	5,708,354
	\$3,461,848	\$14,217,704	\$20,508,605	\$2,429,441	\$40,617,598

'I he 'aho 31 Tisema 2012	Ngoue	Pisinisi	Fale & Taautaha	Kau Ngaue	Katoa
	\$	\$	\$	\$	\$
Kalasi					
A	485,244	472,311	802,588	246,808	2,006,951
B	254,716	1,626,203	5,883,680	1,274,824	9,039,423
C1	2,952,791	4,978,058	11,638,957	746,522	20,316,329
S	-	-	-	-	-
	\$3,692,751	\$7,076,572	\$18,325,225	\$2,268,154	\$31,362,703

(iii) Ko e ngaahi nō kuo taimi ke totongi 'osi ka 'oku 'ikai ke 'i ha tu'unga ta'epau 'oku fakama'opo'opo 'o anga pehe ni:

Ko e ngaahi nō kuo 'ova hono taimi totongi fakafoki ka 'oku 'i loto pe he 'aho 'e 90 'oku 'ikai ke lau ia ki he ngaahi nō tu'unga ta'epau tukukehe kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fakamatala kehe ke faka'ilonga 'oku totonu ke lau ia ki he ngaahi nō tu'unga ta'epau. Ko e lahi 'o e ngaahi nō ko ia 'o fakakalasi ki he kasitoma 'oku anga pehe ni:

'I he 'aho 31 Tisema 2013	Ngoue	Pisinisi	Fale & Taautaha	Kau Ngaue	Katoa
	\$	\$	\$	\$	\$
'Osi e taimi 'i loto he 'aho 'e 30	652,359	1,565,275	1,009,151	-	3,226,785
'Osi e taimi 'i he vaha'a 'o e 'aho	188,897	369,674	172,652	-	731,223
'Osi e taimi 'i he vaha'a 'o e 'aho	49,515	108,769	55,324	-	213,608
	890,771	2,043,718	1,237,127	-	4,171,616

Mahu'inga 'o e koloa malu'i	\$2,514,212	\$5,627,831	\$3,255,470	-	\$11,397,513
------------------------------------	-------------	-------------	-------------	---	--------------

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.5 Ko e ngaahi Nō - hoko atu

(iii) Ko e ngaahi nō 'oku totongi tomui ka 'oku 'ikai uesia tu'unga ta'epau 'o hange ko ia 'i lalo:

'I he 'aho 31 Tisema 2012	Ngoue	Pisinisi	Fale & Taaautaha	Kau Ngaue	Katoa
	\$	\$	\$	\$	\$
'Osi e taimi 'i loto he 'aho 'e 30	837,754	5,941,925	1,556,021	-	8,335,700
'Osi e taimi 'i he vaha'a 'o e 'aho 'e 30-60	225,869	211,185	256,660	-	693,714
'Osi e taimi 'i he vaha'a 'o e 'aho 'e 60-90	54,313	34,546	149,613	-	238,472
	\$1,117,936	\$6,187,656	\$1,962,294	-	\$9,267,886
Mahu'inga 'o e koloa malu'i	\$3,262,364	\$6,792,787	\$4,375,733	-	\$14,430,884

(iv) Ngaahi nō kuo toe fokotu'utu'u fo'ou

Ko hono fokotu'utu'u fo'ou 'o e nō 'oku kau ai 'a e fakaloloa 'o e totongi fakafoki, tali ha fokotu'utu'u ki hono pule'i 'o ha ngaue'anga, fakapapau'i pe toloi e totongi fakafoki. Hili pe 'a hono fokotu'utu'u fo'ou 'o e nō, ko e 'akauni 'a e kasitoma 'oku te'eki ai ke totongi 'e foki leva ia ki he ngaahi nō anga maheni pea 'e tokanga'i fakataha ia mo e ngaahi 'akauni 'oku natula tatau mo e 'akauni ko ai. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he fokotu'utu'u fo'ou 'o ha nō 'oku fakatefito pe ia 'i he ngaahi faka'ilonga pe makatu'unga 'e toki faitu'utu'uni ai 'a e Pangikee 'o kapau 'e ngalingali 'e kei hokohoko atu pe 'a e totongi fakafoki ko ia. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku fai 'a hono vakai'i ma'u pe.

Ko e ngaahi nō ne toe fai hano fokotu'utu'u fo'ou ngalingali 'e 'ikai ke 'osi he taimi ke totongi 'osi ai pe tu'u ta'epau 'oku anga pehe ni:

	Ngoue	Pisinisi	Fale & Taaautaha	Kau Ngaue	Katoa
	\$	\$	\$	\$	\$
'I he 'aho 31 Tisema 2013					
Ko e lahi 'o e nō	1,796,846	6,198,117	4,114,985	151,489	12,261,437
'I he 'aho 31 Tisema 2012	680,895	4,074,842	1,901,166	59,166	6,716,069
Ko e lahi 'o e nō					

(v) Ko e ngaahi koloa ne puke 'e he Pangikee

Lolotonga 'e ta'u, ko e ngaahi koloa eni ne puke 'e he Pangikee ki he malu'i 'o e ngaahi nō:

Natula 'o e koloa	Mahu'inga	
	2013	2012
	\$	\$
'Api tukuhau	30,000	-

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.5 Ko e ngaahi Nō - hoko atu

'Oku fakatau atu 'a e koloa 'oku puke 'e he Pangikee ke holoki 'aki e ngaahi toenga nō kuo fuolaa.

	2013	2012
	\$	\$
Ngaahi Kautaha lalahi	13,173,840	9,917,614
Ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto (SMEs)	28,628,975	28,480,107
Ngaahi nō kehe	5,525,753	3,929,868
	\$47,328,568	\$42,327,589

3.6 Tu'unga mateuteu 'o e Maketi

'Oku 'osi fakakau 'e he Pangikee 'a e tu'unga mateuteu 'o e maketi ko'euhi ko e mahu'inga pea mo e fehu'aki 'o e pa'anga 'i he kaha'u 'e uesia ia 'i he fetaki 'o e totongi 'i he maketi. Ko e tu'unga mateuteu 'o e maketi 'oku fakatupunga ia pea mei he tau'ataina ange 'a e totongi tupu pea mo e fehu'aki 'o e pa'anga muli 'a ia tene malava ke fakatupunga 'a e fengaue'aki fakalukufua pe fakatefito pe 'i he maketi, liliu 'i he totongi tupu pe totongi 'i he maketi, fakalahi e ngaahi nō pea mo e fakafetongi pa'anga muli.

3.6.1 Tu'unga mateuteu he fetongi pa'anga muli

'Oku 'osi fakakau 'e he Pangikee 'a e fetokaki 'i he pa'anga muli 'i he fakamatala pa'anga mo e fehu'aki 'o e pa'anga. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Pangikee ki he fetaki 'o e pa'anga 'oku fakataumu'a ia ke pule'i lelei pea ke fakapapau'i 'oku malava 'e he Pangikee ke mapule'i 'a e fetaki 'o e pa'anga muli.

Ko e ngaahi koloa tu'umau mo e mo'ua 'a e Pangikee 'oku ha ia 'i he pa'anga Tonga tukukehe 'a e ngaahi fika 'o hange ko ia 'oku ha 'i he tepile 'i lalo.

	2013	2012
	\$	\$
Ngaahi Mo'ua		
Ngaahi nō pa'anga mai -Pa'anga muli	\$ 1,777,937	\$ 1,801,420

3.6.2 Tu'unga ta'epau 'o e totongi tupu

'Oku tali pe 'e he Pangikee 'a e lahi 'o e pa'anga fakafuofua ki he fetaki 'o e totongi tupu 'i he maketi pa'anga. Ko e faikehekehe he totongi tupu 'e 'alu hake pe to hifo ki lalo 'o makatu'unga he feliuliaki ko ia. 'Oku vakai'i fakakuata 'e he Pangikee 'a e tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e totongi tupu. Pea 'oku vakai'i fakata'u foki 'e he Pangikee e totongi tupu pe toe vave ange 'oka fiema'u.

3.7 Tu'unga ta'epau 'o e lahi 'o e pa'anga

Ko e tu'unga ta'epau 'o e lahi 'o e pa'anga e ala fakatupu ha 'ikai malava 'e he Pangikee ke totongi hono ngaahi mo'ua 'o kau ai pea mo hono ngaahi mo'ua fakapa'anga 'i he taimi 'oku fiema'u ai pea mo fetongi e pa'anga 'i he taimi 'e toho ai. 'E tupu heni 'a e 'ikai ke lava 'o totongi 'a e pa'anga 'a e kau fakahu pa'anga pea mo fakakakato 'a e ngaahi nō.

'Oku vakai'i faka'aho 'e he Pangikee 'a e lahi 'o e palanisi 'o e pa'anga ngaue 'oku 'i he'ene 'akauni pangikee, ngaahi pa'anga invesi pea mo e toho 'o e ngaahi pa'anga nō atu. 'Oku 'ikai tauhi 'e he Pangikee ha palanisi ke totongi 'aki e kotoa 'ene ngaahi fiema'u pa'anga koe'uhi he 'oku malava pe ke fakafuofua'i lelei 'e he Pangikee 'a e lahi 'o e toe fakahumai 'o e pa'anga invesi he taimi kuo kakato ai hono taimi invesi. Pea 'oku vakai'i ma'u pe 'e he Pangikee 'a e palanisi faka'aho.

'Oku ha he tepile 'i lalo 'a e fakafehoanaki 'o e ngaahi koloa mo e mo'ua 'o fakatatau ki honau ngaahi taimi takitaha mei he 'aho faka'osi 'o e ta'u ki honau ngaahi taimi faka'osinga takitaha.

Ngaahi Fakamatala ki he ‘Akauni ki he ‘aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU’UNGA FAKAPA’ANGA – HOKO ATU

3.7 Tu’unga ta’epau ‘o e lahi ‘o e pa’anga - hoko atu

	A’u ki he	Mahina	Mahina	Ta’u	Lahi hake	‘Ikai ha faka’osinga	
‘I he ‘aho 31 Tisema 2013	Mahina ‘e 1	2-3	4-12	2-5	Ta’u ‘e 5	Pau	Katoa
Ngaahi koloa	(\$)	(\$)	(\$)	(\$)	(\$)	(\$)	(\$)
Pa’anga mo e pa’anga he Pangikee	7,547,317	-	-	-	-	-	7,547,317
Fakahu pa’anga tukupau mo e malu’i	-	-	5,075,983	1,393,108	-	-	6,469,091
Ngaahi pa’anga he nō	1,549,572	2,972,106	10,611,267	18,528,915	11,721,643	-	45,383,503
Fakahu pa’anga talifaki	-	-	-	-	-	2,011,000	2,011,000
Fale, misini mo e naunau ‘ofisi	-	-	-	-	-	6,380,028	6,380,028
Fale nofo’anga nofo totongi	-	-	-	-	-	538,583	538,583
Ngaahi koloa kehe	34,672	142,300	166,035	671,362	-	62,618	1,076,987
Katoa Koloa	9,131,561	3,114,406	15,853,285	20,593,385	11,721,643	8,992,229	69,406,509
Ngaahi mo’ua							
Fakahu pa’anga	9,245,715	-	-	-	-	-	9,245,715
Ngaahi nō mai	145,437	41,642	302,731	2,459,189	1,513,450	-	4,462,449
Fakahu pa’anga taimi tukupau	290,609	2,260,161	6,325,134	22,285,795	-	-	31,161,699
Ponite ‘a e Pangikee	-	-	-	94,186	-	-	94,186
Ngaahi mo’ua kehe	1,073,207	349,431	458,939	1,330,886	1,507,716	-	4,720,179
Katoa Mo’ua	10,754,968	2,651,234	7,086,804	26,170,056	3,021,166	-	49,684,228
Faikehekehe he pa’anga tauhi	(\$1,623,407)	\$463,172	\$8,766,481	(\$5,576,671)	\$8,700,477	\$8,992,229	\$19,722,281
‘I he ‘aho 31 Tisema 2012							
Katoa Koloa	4,122,532	3,023,559	14,611,487	20,630,682	10,170,917	8,977,567	61,536,744
Katoa Mo’ua	8,354,223	5,608,452	19,227,805	5,173,870	4,268,997	-	42,633,347
Faikehekehe he pa’anga tauhi	(\$4,231,691)	(\$2,584,893)	(\$4,616,318)	\$15,456,812	\$5,901,920	\$8,977,567	\$18,903,397

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.8 Ngaahi me'a 'i tu'a mei he fakamatala koloa mo e mo'ua

(a) *Lahi 'o e Nō 'oku te'eki ke totongi mai*

Ko e taimi 'o e pa'anga aleapau 'a e Pangikee 'i tu'a he fakamatala 'o e koloa mo e mo'ua ke tuku atu ai 'a e ngaahi nō ki he kau kasitoma 'oku ha ia he tepile 'i lalo:

(e) *Lahi 'o e lisi ngaue*

Koe'uhi ko e Pangikee 'oku ne fai 'a e lisi, ko e totongi si'isi'itaha ki ha lisi 'i he kaha'u 'o hange ko ia 'oku fakahaa'i 'i he fakamatala 25, 'oku fakama'opo'opo ia 'i he tepile 'i lalo.

(f) *Fakamole kiha koloa*

Lahi 'o e fakamole ki ha koloa (fakamatala 25) 'oku fakamatala'i 'i he tepite 'i lalo.

	'Ikai laka hake he ta'u 'e 1	Ta'u 1 – 5	Laka he Ta'u 5	Katoa
Ki he 'ahi 31 Tisema 2013	\$	\$	\$	\$
Lahi 'o e nō	2,415,494	-	-	2,415,494
Lahi 'o e lisi ngaue	13,420	53,680	170,160	237,260
Lahi 'o e fakamole ki ha koloa	-	-	-	-
Katoa	\$2,428,914	\$53,680	\$170,160	\$2,652,754
Ki he 'ahi 31 Tisema 2012				
Lahi 'o e nō	1,751,534	-	-	1,751,534
Lahi 'o e lisi ngaue	7,720	30,880	165,880	204,480
Lahi 'o e fakamole ki ha koloa	-	-	-	-
Katoa	\$1,759,254	\$30,880	\$165,880	\$1,956,014

3.9 Mahu'inga mo'oni e Koloa Fakapa'anga mo e Mo'ua

Ko e mahu'inga mo'oni 'o e koloa 'a ia 'oku malava ai ke fakafetongi e koloa pe ko hono totongi 'osi e mo'ua 'i he 'ilo ki ai mo e felotoi 'a e ngaahi fa'ahi 'i ha founa vave.

Ko hono fakamahu'inga'i 'o e ngaahi koloa fakapa'anga mo e mo'ua 'a e Pangikee 'oku fakamatala'i 'i lalo:

(i) **Fakahu pa'anga tukupau**

Ko e mahu'inga 'o e fakahu pa'anga tukupau, 'oku fakafuofua'i ko e mahu'inga mo'oni pe ia 'i he mahu'inga fakapa'anga pea 'e malava ke totongi mai pe ia 'oka fiema'u.

(ii) **Fakahu Pa'anga he Ponite 'a e Pule'anga**

Ko e fakahu pa'anga he Ponite 'a e Pule'anga 'oku ma'u ai ha tupu pea 'oku tuku pe he vaha'a taimi 'oku fakahu ki ai. Ko e mahu'inga mo'oni 'o e pa'anga fakahu he ponite 'a e Pule'anga 'oku \$4,398,000 'oku fakatefito ia mahu'inga fakafuofua 'o fakatatau ki he totongi tupu he maketi.

(iii) **Ngaahi nō atu pe pa'anga mo'ua mai**

Ko e ngaahi nō atu 'oku fakamahu'inga'i ia hili hono to'o e pa'anga talifaki ki he mole he nō atu. Ko e mahu'inga 'o e pa'anga nō atu 'oku fakafuofua ko e mahu'inga totonu pe ia 'o e ngaahi nō atu hili hono to'o 'o e talifaki ki he ngaahi nō ta'epau hono totongi fakafoki.

(iv) **Fakahu Pa'anga Seivingi**

Ko e mahu'inga 'o e fakahu pa'anga seivingi 'oku fakafuofua 'oku tatau pe pea mo e mahu'inga ko ia 'e totongi fakafoki atu ai.

FAKAMATALA 3: MATEUTEU TU'UNGA FAKAPA'ANGA – HOKO ATU

3.9 Mahu'inga mo'oni e Koloa Fakapa'anga mo e Mo'ua (hoko atu)

(v) Ngaahi Nō mai

Ko e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga nō mai 'oku fakafuofua 'oku tatau pe pea ko e mahu'inga totonu pe ia 'o e totongi fakafoki kuo 'osi 'ai, 'o kapau 'e fiema'u.

(vi) Ngaahi koloa pe mo'ua kehe

Ko e mahu'inga 'oku lipooti fekau'aki mo e ngaahi koloa pe mo'ua 'oku fakafuofua ko honau mahu'inga fakapa'anga totonu pe ia.

3.10 Ko hono pule'i 'o e Sino'i Pa'anga

Ko e ngaahi taumu'a eni 'a e Pangikee ki hono pule'i 'o e Sino'i pa'anga:

- Ke muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ke pule'i 'aki 'a e lahi 'o e sino'i pa'anga ke ngaue'aki he maketi ki he ngaue faka-pangikee;
- Ke malu'i 'a e mafai 'o e Pangikee ke hokohoko atu 'ene ngaue 'i he taimi kotoa pe koe'uhi kene kei malava 'o ma'u ha tupu ki he ma'u 'inasi pea mo e ngaahi kupu fekau'aki kehe: pea
- Ke kei tauhi 'a e tu'unga malohi fakapa'anga 'a e Pangikee ke poupou ki he fakalakalaka 'ene ngaue fakapisinisi.

Ke tu'unga lelei 'o e pa'anga ngaue pea mo hono ngaue'aki 'oku muimui'i faka'aho 'e he kau Pule 'o e Pangikee, 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Pangike Pule. Ko e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u ke fakahu fakakuata ia ki he Pangike Pule.

'Oku fiema'u 'e he Pangike Pule 'a e PangikeLanga Fakalakalaka 'o Tonga ke: (a) tauhi 'a e pa'anga fe'unga 'o 'oua 'e toe si'isi'i ange 'i he pa'anga kuo tu'utu'uni 'e he Pangike Pule, pea (e) ke tauhi 'a e tu'unga lesio 'o e pa'anga ngaue ki he tu'unga ta'epau 'o e koloa pe 'i 'olunga 'i he tu'unga si'isi'i taha kuo fai ki ai 'a e aleapau 'a ia ko e peseti 'e 18%.

Ko e pa'anga ngaue 'a e Pangikee 'oku tauhi 'i he'ene tafa'aki fakapa'anga 'oku anga pehe ni:

- Konga 1 : Pa'anga ki he 'inasi, ko e tupu kuo tauhi mo e talifaki mei he tupu lelei.

Ko e lahi 'o e palopolema 'i he koloa 'oku fua'aki ia 'a e ngaahi me'a lalahi ko eni 'e nima 'o fakatatau ki hono natula - fakafuofua ki ha mo'ua, maketi pea mo ha ngaahi palopolema kehe 'e kau ki he koloa takitaha pea mo e ngaahi tafa'aki kehe, kau ki ai mo ha ngaahi me'a kehe pe ko e malu'i. Ko e ngaue tatau 'oku fakahoko ki he fakamatala koloa mo e mo'ua , pea mo ha ngaahi fakatonutonu kene fakahaa'i 'a e natula totonu ka hoko ha mole.

Ko e tepile 'i lalo 'oku fakama'opo'opo ai 'a e sino'i pa'anga ngaue pea mo e lesio 'a e Pangikee ki he ta'u, 31 Tisema 2013 mo e ta'u 2012. Lolotonga e ta'u ko eni 'e ua, na'e faipau 'a e Pangikee ki he ngaahi fiema'u kotoa pe na'e hili-faki ki he pa'anga ngaue 'o fakatatau ki he'enua ngaahi fiema'u takitaha.

Konga 1 Sino'i Pa'anga

	2013	2012
	\$	\$
Sino'i Pa'anga 'inasi	10,530,190	10,530,190
Tupu 'oku tauhi	9,192,091	8,373,207
Katoa	\$19,722,281	\$18,903,397
Fakafuofua ki ha mole he koloa	\$45,383,503	\$40,631,992
Lesio	43.46%	46.52%

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 4. KO E NGAHI FAKAFUOFUA MAHU'INGA FAKATAUHI TOHI

'Oku fai 'a hono fakafuofua'i ha ngaahi me'a tene uesia 'a e mahu'inga 'o e koloa mo e mo'ua lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga ka hoko. Ko e fakafuofua mo e fakamahu'inga ko ia 'oku fai hono toutou vakai'i 'o makatu'unga 'i he ngaahi me'a na'e hoko pea mo ha ngaahi me'a kehe 'o kau ai pea mo ha ngaahi me'a 'oku 'i ai 'a e tui 'e ala hoko.

Pa'anga Talifaki ki ha mole he nō.

'Oku vakai'i ma'u pe 'e he Pangikee 'a e ngaahi nō ke fakafuofua'i 'a e pa'anga talifaki ki ha nō palopolema. 'I hono fakafuofua'i ha pa'anga talifaki ke fokotu'u 'i he Fakamatala Tupu mo e Mole, 'oku totonu ke 'i ai ha fakamatala fe'unga ke ne fakahaa'i 'oku 'i ai 'a e holo 'i he mahu'inga 'o e koloa malu'i. 'Oku kau ai 'a e koviange 'a e tu'unga 'o e totongi fakafoki nō, pe ko e to lalo he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua 'o tupu ai ha 'ikai totongi e nō 'i ha fa'ahinga sekitoa. Ko e founa mo e ngaahi fakakaukau 'oku ngaue 'aki ki hono vakai'i 'o e ngaahi nō palopalema 'oku vaka'i ma'u pe.

FAKAMATALA 5. KO E SIO PEA MEI HE NGAHI TAFa'AKI

Tafa'aki ki he Ngaahi Ngaue'anga

Ko e fakalele 'o e Pangikee 'oku 'i he tafa'aki 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga.

Tafa'aki Fakasiokalafi

Ko e Pangikee 'oku fakalele 'i Tonga pea ko e feitu'u pe ia 'oku fakatefito ai 'a 'ene ngaahi lipooti.

FAKAMATALA 6. TOTONGI TOLOI MA'U MEI HE NGAHI NŌ

	2013	2012
	\$	\$
Humai mei he totongi toloi		
Toloi mei he ngaahi 'u nō	4,137,204	4,189,610
Toloi mei he pa'anga tipositi mo e invesi	373,273	414,382
	<u>\$4,510,477</u>	<u>\$4,603,992</u>
 Totongi toloi he ngaahi pa'anga nō mai		
Pa'anga nō mai	89,022	102,868
Fakahu pa'anga taimi tukupau	985,054	885,966
Ponite 'a e Pangike Langa Fakalakalaka	3,665	5,924
Fakahu pa'anga tipositi	106,993	95,649
Ngaahi Totongi Fakapangike	3,891	4,537
	<u>\$1,188,625</u>	<u>\$1,094,944</u>

Mahu'inga 'o e pa'anga nō mai na'e kau ai 'a e mole 'i he liliu pa'anga muli ko e \$6,792 (2012: \$6,249)

Ko e totongi toloi na'e te'eki ke ma'u mai mei he ngaahi nō palopolema ko e \$1,268 (2012:\$9,730)

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 7. PA'ANGA HU MAI MEI HE TOTONGI NGAUE MO E KOMISONI

	2013	2012
	\$	\$
Totongi ngaue	2,201,913	1,938,025
Komisoni	159,761	328,326
	\$2,361,674	\$2,266,351

FAKAMATALA 8. PA'ANGA HU MAI KEHE

	2013	2012
	\$	\$
Totongi fale	196,101	141,924
Pa'anga Hu mai kehe (a)	247,716	197,134
	\$443,817	\$339,058

(a) Pa'anga Hu mai kehe (kehe) kau ai ngaahi me'a 'i lalo:

Ngaahi ngaue 'a e Pule'anga (GPO)	150,000	150,000
Fakafofonga ma'ae WBOT	55,000	-
Pa'anga mei he fakalele ngaue	38,072	47,134
Tupu mei he fakaatu 'o ha koloa	4,644	-
	\$247,716	\$197,134

FAKAMATALA 9: NGAHI FAKAMOLE KEHE

	2013	2012
	\$	\$
Fakamole ki he kau ngaue (vakai ki lalo)	1,976,682	2,202,110
Fakamole ki he fakalele ngaue	785,387	637,659
Fakamole ki he 'Aotita	22,231	21,415
Holo e mahu'inga koloa tu'uma'u –Fale, misini mo e naunau	530,454	474,008
- Fale nofo totongi	41,366	41,863
Fakamole ki he fale	288,047	309,262
Fefononga'aki	159,971	179,639
Mole he malu'I	-	372
Naahi fakamole kehe (a)	207,350	144,262
	\$4,011,488	\$4,010,590

(a) Kau ai totongi Kau Talekita (\$83,353), Ako'I kaungaue (\$30,128) mo e ngaahi totongi fakalao (\$17,170).

Ngaahi fakamole ki he kau ngaue:

Vahe mo e totongi kau ngaue	1,685,307	1,643,229
Pa'anga Penisoni	291,375	558,975
	\$1,976,682	\$2,202,110

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 10. PA'ANGA MO E PA'ANGA HE PANGIKEE

	2013	2012
	\$	\$
Pa'anga 'i he Pangikee	1,172,634	191,904
Pa'anga fakahu he ngaahi Pangikee	6,374,683	1,865,204
	\$7,547,317	\$2,057,108

FAKAMATALA 11. PA'ANGA MO E MAHU'INGA FAKAPA'ANGA

	2013	2012
	\$	\$
'I he fakamatala fehu'aki 'o e pa'anga, ko e lahi 'o e pa'anga pe mahu'inga fakapa'anga 'oku kau ai e ngaahi me'a ko eni:		
Pa'anga mo e pa'anga he Pangikee	7,547,317	2,057,108
Pa'anga fakahu tukupau	3,071,091	4,330,491
	\$10,618,408	\$6,387,599

Ko e Sino'i Pa'anga Talifaki 'oku fakahuu 'oku 'ikai 'ata ia ke ngaue'aki ki he ngaahi ngaue faka'aho 'a e Pangikee. Ko e pa'anga 'i he Pangikee mo e palanisi 'i he Pangike Pule pea mo e sino'i pa'anga talifaki 'oku fakahu 'oku 'ikai ma'u mei ai ha tupu. Ko e pa'anga 'oku fakahu he maketi pa'anga 'oku fakatefito he totongi tupu he maketi pa'anga.

FAKAMATALA 12. PA'ANGA FAKAHU TUKUPAU – TAUHI KAE 'OUA KUO KAKATO HONO TAIMI

	2013	2012
	\$	\$
Westpac Pangike 'o Tonga	2,075,244	3,024,013
Pangike ANZ	435,551	777,148
Pangike MBf	560,296	529,330
Ponite Fakalakalaka 'a e Pule'anga Tonga	3,398,000	4,398,000
	\$6,469,091	\$8,728,491

'I he 'osi 'a e ta'u, ko e totongi tupu ne ma'u mei he fakahu pa'anga fakataimi na'e 'i he vaha'a 'o e 1% ki he 6.50% (2012: 2.1% ki he 17.5%) ki he ta'u pea ko e tupu he Ponite 'a e Pule'anga na'e 'i he vaha'a 'o e 3.20% ki he 6.65% ki he ta'u (2012 : 3.2% ki he 10.0%).

'Oku totongi e tupu 'i he taimi 'oku kakato ai 'a e teemi tipositi ko ia pea 'oku totongi fakata'u hili ha ta'u 'e taha mei he taimi na'e fakatau mai ai e Ponite 'a e Pule'anga.

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 13. KO E NGAHI NŌ ATU

	2013	2012
	\$	\$
Ngaahi no atu fakalukufua	47,328,568	42,327,589
To'o : Talifaki ki he mole he nō	(1,945,065)	(1,695,597)
Lahi 'o e Nō 'osi to'o talifaki he mole he nō	45,383,503	40,631,992
Ko e ngaahi nō atu na'e tali ka kuo te'eki ke tukuangē 'oku fe'unga mo e:	\$2,415,494	\$1,751,534
Talifaki ki he mole he Nō		
Tukunga 'o e pa'anga talifaki ki he mole he nō 'oku anga pehe ni:		
Pa'anga talifaki ki he kamata 'o e ta'u	1,695,597	1,662,288
Fakalahi lolotonga 'o e ta'u	934,151	759,184
Talifaki ka kuo toe kaniseli	(545,051)	(376,414)
Ngaahi nō na'e tamate'i lolotonga e ta'u	(139,632)	(349,461)
Pa'anga talifaki ki he faka'osinga 'o e ta'u	\$1,945,065	\$1,695,597
Lahi 'o e talifaki ki ha mole he nō:		
Pa'anga talifaki kuo pau e nō 'oku taumu'a ki ai.	793,537	1,018,322
Pa'anga talifaki fakakulupu	1,151,528	677,275
	\$1,945,065	\$1,695,597
Ko e mole he nō 'oku ha ia he fakamatala tupu mo e mole 'o hange ko ia 'i lalo:		
Talifaki ki ha mole he nō	934,151	759,184
Talifaki kuo toe kaniseli	(545,051)	(376,414)
	\$389,100	\$382,770
Ngaahi nō 'ikai hilifaki ki ai ha tupu:		
Ngaahi nō 'oku 'ikai ke hilifaki ki ai ha tupu	1,221,746	1,549,889
To'o: Talifaki ki he ngaahi nō pau	(805,648)	(688,050)
	\$416,098	\$861,839

Nō ki he kau Talekita pea mo e ngaahi fakamatala ki ai 'oku ha ia he fakamatala fika 24 (a) (iii).

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 13. KO E NGAHI NŌ ATU– HOKO ATU

Na'e tali 'e he Kau Talekita 'i 'Aokosi 2009 'a hono fakahoko 'a e tu'utu'uni fo'ou ki he vahe'i 'o e pa'anga talifaki fakakulupu 'o makatu'unga 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e nō. Ko e ngaahi peseti eni kuo hilifaki ki he kalasi takitaha 'i hono vakai'i 'o e talifaki fakakulupu 'o fakatatau ki he koloa malu'i 'o e nō pea natula tatau e tu'unga ta'epau 'o e nō mo e ngaahi 'akauni kuo te'eki vahe'i ha pa'anga talifaki ki he tu'unga ta'epau 'o e nō.

Kalasi	% ki he talifaki fakakulupu
C1	2%
S	2%
C2	20%
D	50%
E	100%

FAKAMATALA 14. NGAHI KOLOA KEHE

	2013 \$	2012 \$
Totongi tomu'a	73,407	67,321
Tupu te'eki ma'u	165,331	261,961
Ngaahi koloa kehe	<i>a/</i> 135,095	218,584
	<u>\$373,833</u>	<u>\$547,866</u>

a/ Ko e konga lahi pe kau ai e Pa'anga na'e ma'u mai mei he kaiha'a \$60,941; 'akauni 'eke WBOT \$7,013; 'akauni fe'ave'aki pa'anga 'a e Digicel (\$1,689), 'akauni ngaue kaakaa \$1,500; 'akauni 'a e Kau Loea \$45,176, 'akauni fe'ave'aki pa'anga 'a e Western Union (\$14,076) pea mo e ngaahi 'akauni iiki pe \$4,700.

FAKAMATALA 15. PA'ANGA KE TOTONGI MAI MEI HE MA'U 'INASI

'Oku hange ko ia 'i lalo:

Ma'u mai mei he EEC	<u>\$6,792</u>	<u>\$6,249</u>
---------------------	----------------	----------------

FAKAMATALA 16. PA'ANGA TALIFAKI HE FAKAHU PA'ANGA

	2013 \$	2012 \$
Pangike Pule 'o Tonga (NRBT)	<u>\$2,011,000</u>	<u>\$1,767,000</u>

Ko e Pa'anga Talifaki he Fakahu Pa'anga 'oku 'i he Pangike Pule 'o Tonga, 'oku 'ikai faka'ataa ia ki he ngaahi ngaue faka'aho 'a e Pangikee. Na'e fakahu ia 'i he 5% 'i he faka'osinga 'o e ta'u (2012:5%)

	2013 \$	2012 \$
Pa'anga (ke totongi)/ ma'u mai mei he Pangike Pule	<u>25,000</u>	<u>(43,000)</u>

Ko e pa'anga ma'u mai/(ke totongi) mei he Pangike Pule 'oku ne fakafofonga'i 'a e (tonounou)/hulu 'i he pa'anga talifaki ki he faka'osinga 'o e ta'u.

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2012 -(hoko atu)

Fakamatala 17. Ngaahi 'Api, Misini mo e Naunau 'Ofisi

	Lisi Kelekele & Fale	Fakalahi, fakaloki & naunau 'ofisi	Me'alele	Komipiuta	Katoa
'I he 'aho 31 Tisema 2011	\$	\$	\$	\$	\$
Mahu'inga	6,922,394	887,251	509,112	2,028,975	10,347,732
Holo he mahu'inga	(946,420)	(769,031)	(337,137)	(1,692,946)	(3,745,534)
Mahu'inga he tohi	\$5,975,974	\$118,220	\$171,975	\$336,029	\$6,602,198
'I he 'aho 31 Tisema 2012					
Mahu'inga he tohi ke kamata	5,975,974	118,220	171,975	336,029	6,602,198
Tanaki mai	3,632	7,511	127,233	364,053	502,429
Fakatau atu	-	-	-	-	-
Holo he mahu'inga	(183,568)	(32,094)	(80,302)	(178,044)	(474,008)
Mahu'inga he tohi	\$5,796,038	\$93,637	\$218,906	\$522,038	\$6,630,619
'I he 'aho 31 Tisema 2012					
Mahu'inga	6,926,026	894,762	566,468	2,393,028	10,780,284
Holo he mahu'inga	(1,129,988)	(801,125)	(347,562)	(1,870,990)	(4,149,665)
Mahu'inga he tohi	\$5,796,038	\$93,637	\$218,906	\$522,038	\$6,630,619
'I he 'aho 31 Tisema 2013					
Mahu'inga he tohi he kamata	5,796,038	93,637	218,906	522,038	6,630,619
Tanaki mai	36,241	17,537	83,774	142,311	279,863
Fakatau atu	-	-	-	-	-
Holo he mahu'inga	(184,518)	(28,924)	(92,571)	(224,441)	(530,454)
Mahu'inga he tohi	\$5,647,761	\$82,250	\$210,109	\$439,908	\$6,380,028
'I he 'aho 31 Tisema 2013					
Mahu'inga	6,962,266	912,299	599,123	2,535,340	11,009,137
Holo he mahu'inga	1,314,505	(830,049)	(389,123)	(2,095,432)	(4,629,109)
Mahu'inga he tohi	\$5,647,761	\$82,250	\$210,109	\$439,908	\$6,380,028

Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he holo he mahu'inga 'a ia 'oku ha atu 'i 'olunga 'oku ha atu 'i he fakamatala fika 2(i).

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 18. NGAHI 'API NOFO TOTONGI

	Kelekele & Ngaahi 'Ofisi \$	Katoa \$
'I he 'aho 31 Tisema 2011		
Mahu'inga	829,248	829,248
Holo he mahu'inga	(207,437)	(207,437)
Mahu'inga he tohi	<u>\$621,811</u>	<u>\$621,811</u>
'I he 'aho 31 Tisema 2012		
Mahu'inga he tohi	621,811	621,811
Tanaki mai	-	-
Fakatau atu	-	-
Holo he mahu'inga	(41,863)	(41,863)
Mahu'inga he tohi	<u>\$579,948</u>	<u>\$579,948</u>
'I he 'aho 31 Tisema 2012		
Mahu'inga	829,248	829,248
Holo he mahu'inga	(249,300)	(249,300)
Mahu'inga he tohi	<u>\$579,948</u>	<u>\$579,948</u>
'I he 'aho 31 Tisema 2013		
Mahu'inga he tohi	579,948	579,948
Tanaki mai	-	-
Fakatau atu	-	-
Holo he mahu'inga	(41,365)	(41,365)
Mahu'inga he tohi	<u>\$538,583</u>	<u>\$538,583</u>
'I he 'aho 31 Tisema 2013		
Mahu'inga	829,248	829,248
	(290,665)	(290,665)
Mahu'inga he tohi	<u>\$538,583</u>	<u>\$538,583</u>

(a)(Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he holo he mahu'inga 'a ia 'oku ha atu 'i 'olunga 'oku ha ia 'i he fakamatala fika 2 (ng).

(e) Ko e ngaahi mahu'inga ko 'eni kuo 'osi fakakau atu ia 'i he Fakamatala Tupu mo e Mole;

	2013 \$	2012 \$
Pa'anga humai mei he nofo totongi	38,287	24,107
Ngaahi fakamole tupu mei he ngaahi 'api nofo totongi	8,008	65,615

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 19. TUKUHAU

	2013	2012
	\$	\$
Ko e tukuhau 'i he tupu na'e fika'i he founa ko e mo'ua he tukuhau fakatauhitohi.		
(a) Ko e ngaahi konga lalahi 'o e Fakamole ki he tukuhau;		
Tukuhau lolotonga:		
Tukuhau 'i he tupu 'o e ta'u	520,352	440,659
Fakatonutonu 'i he ta'u kimu'a	(165,927)	195,825
Katoa e tukuhau lolotonga	354,425	636,484
Tukuhau toloi;		
Ko e tupu'anga mo e fakafoki kehekehe fakataimi	(84,658)	(39,728)
Uesia he liliu 'I he tukuhau	-	-
Katoa tukuhau toloi	(84,658)	(39,728)
Fakamole ki he tukuhau	\$269,767	\$596,756
(e) Tupu kimu'a he tukuhau:	\$1,907,535	\$1,925,885
Tukuhau hono fika'i hangatonu he tupu fakahangatonu he 25%	476,884	481,471
Uesia he tukuhau he fakamole 'ikai to'o:		
Tokoni mo e humai 'ikai tukuhau'i	(62,044)	(74,063)
Hulu he pa'anga talifaki – ta'u kimu'a	(145,073)	189,348
Totongi tukuhau he tupu	\$269,767	\$596,756
(f) Totongi tukuhau 'oku hange ko ia 'i lalo:		
Totongi tukuhau lolotonga	520,352	440,659
Si'i/(Lahi) he talifaki – ta'u ki mu'a	(145,073)	189,348
Tukuhau toloi	(105,512)	33,251
Totongi tukuhau he tupu	\$269,767	\$596,756
(h) Tukuhau toloi		
(i) Ko e tukuhau toloi ne ma'u mei he to'o 'o e ngaahi fika ko eni ('oku fakahaa'i he tupu pe ko e mole):	2013	2012
Vahe'i ki ha mole he nō	\$	\$
Pa'anga talifaki kehe	486,266	423,899
Pa'anga humai te'eki ma'u	40,035	42,160
	145,061	121,412
	\$671,362	\$587,471
(ii) 'Alu hake/'alu hifo he tukuhau toloi 'o hange ko ia 'i lalo:		
Palanisi 'aho 1 Sanuali	587,471	568,271
Tanaki ki he fakamatala tupu mo e mole	83,891	19,200
Palanisi 'aho 31 Tisema	\$671,362	\$587,471

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 19. TUKUHAU– HOKO ATU

	2013	2012
(i) Mo'ua 'i he Tukahau toloi:		
(i) Ko e palanisi mei he faikehekehe	\$	\$
fakataimi tupu mei he:		
Holo he mahu'inga 'o e koloa	\$1,094,779	\$1,095,546
(ii) 'Alu hake pe 'alu hifo he mo'ua he tukuhau toloi :		
Palanisi 'aho 1 Sanuali	1,095,546	1,116,075
Tanaki ki he tupu mo e mole	(767)	(20,529)
Palanisi 31 Tisema	\$1,094,779	\$1,095,546

FAKAMATALA 20. NGAahi MO'UA KEHE

	2013	2012
	\$	\$
Tupu te'eki totongi atu	491,889	297,624
Talifaki ki he livi fakata'u mo e ponasi kau ngaue	85,766	62,398
Pa'anga hu mai toloi	580,246	485,648
Ngaahi mo'ua kehe te'eki totongi	685,428	653,694
	\$1,843,329	\$1,499,364
Ngaahi mo'ua mo e ngaahi mo'ua te'eki ma'u mai:		
Mo'ua mo e mo'ua te'eki hilifaki mai	605,721	630,834
Tukahau te'eki ke totongi	2,104	20,286
'Akauni mo'ua	77,603	2,574
	\$685,428	\$653,694

FAKAMATALA 21. NGAahi NŌ MAI

	Faka-	2013	2012
	matala		
		\$	\$
'Oku hange ko ia 'i lalo:			
Ngaahi Nō mai	(a)	4,462,449	4,794,141
Nouti– Pangike Langa Fakalakalaka	(e)	31,161,699	26,636,204
Ponite-Pangike Langa Fakalakalaka		94,184	101,236
		\$35,718,334	\$31,531,581

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 21. NGAahi NŌ MAI - HOKO ATU

			2013	2012
			\$	\$
(a) Ko e ngaahi nō mai 'oku hange ko eni:	Taimi ke totongi e sino'i nō	Totongi toloi		
Pule'anga Tonga				
Pangike Fakalakalaka 'Esia	1993 – 2023	3.00%	443,279	489,940
Sino'i Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga ki he Fakalakalaka Fakangoue 2	1993 – 2013	3.00%	-	66,034
Sino'i Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga ki he Fakalakalaka Fakangoue 3	1999 – 2020	3.00%	1,239,668	1,335,027
Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'a Pule'anga	1998 – 2023	3.00%	1,001,565	1,101,720
			2,684,512	2,992,721
Ngaahi nō pa'anga mai kehe				
Pangike Fakahupa'anga 'a 'Iulope - VI	2009 - 2026	5.5%	138,619	157,292
Maketi Fakatahataha 'a 'Iulope	1988 – 2019	1.50%	21,629	26,439
Pa'anga ke toe Langa hake Sekitoa Taautaha	2011 – 2025	0.00%	1,617,689	1,617,689
			1,777,937	1,801,420
			\$4,462,449	\$4,794,141

Na'e alea'i 'e he Pule'anga Tonga ha ngaahi nō mei he Pangike Fakalakalaka 'Esia, Kautaka Fakavaha'a Pule'anga ki he Fakalakalaka, Sino'i Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga ki he Fakalakalaka Fakangoue pea kuo 'osi kotoa hono toho.

Ko e Pule'anga Tonga na'a ne malu'i 'a e nō kuo 'osi toho kotoa mei he Maketi Fakatahataha 'a 'Iulope. Ko e ngaahi nō ko ia mei he Maketi Fakatupu Pa'anga 'a 'Iulope, 'oku 'i he ngaahi pa'anga muli kehekehe.

	2013	2012
	\$	\$
(e) Nouti 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga	\$31,161,699	\$26,636,204

Koe totongi tupu 'i he faka'osinga 'o e ta'u he nouti na'e 1.0% ki he 6.65% ki he ta'u. Ko e totongi tupu 'oku fakahoko ia he taimi 'oku 'osi ki ai e nouti pe fakamahina 6 he ngaahi nouti 'oku laka hake he 'aho 'e 180.

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 22. PA'ANGA 'OKU TOKANGA'I 'E HE PANGIKEE.

'Oku tokanga'i 'e he Pangikee 'a e ngaahi Pa'anga mei he ngaahi Kautaha faka Pule'anga pea ko e palanisi 'eni ki he faka'osinga 'o e ta'u:

	Katoa Pa'anga	No atu ki he ngaahi poloseki	2013	2012
	\$	\$	\$	\$
Pa'anga Langa Fo'ou - Niuatoputapu	94,400	(71,795)	22,605	72,084
Pa'anga 'a Nu'u Sila Fakalakalaka Kakai Fefine	290,535	(108,946)	181,589	205,745
Pa'anga 'a e ADB	208,743	-	208,743	-
	\$593,678	(\$180,741)	\$412,937	\$277,829

FAKAMATALA 23. SINO'I 'INASI

	2013	2012
	\$	\$
(a) Sino'i 'Inasi		
'Inasi angamaheni 'e 1,400,000 taki \$10 ki he sea 'e taha	\$14,000,000	\$14,000,000
(e)'Inasi kuo vahe'i mo totongi 'osi		
'Inasi angamaheni 'e 1,053,019 taki \$10 ki he sea 'e taha	\$10,530,190	\$10,530,190

FAKAMATALA 24. NGAHI NGAUE FEKAU'AKI

(a) Kau Talekita

(i) Ko e kau talekita 'o e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga lolotonga 'a e ta'u:

- Lord Matoto (Sea Poate) - fakahoko 'aho 25 Fepueli 2013
- Pousima Afeaki - fakafisi 'aho 16 Sanuali 2013
- Paula Taumoepeau
- Penisimani Vea - fakafisi 'aho 14 'Okatopa 2013
- Rev. Dr. Tevita Koloa'ia Havea - fakafisi 'aho 27 'Aokosi 2013
- Leta Havea Kami (Talekita Pule & CEO) - fakahoko 'aho 02 Sepitema 2013

(ii) Ko e Totongi ki he kau Talekita mo e Kau Pule lolotonga 'a e ta'u:

	2013	2012
	\$	\$
Totongi ki he kau Talekita mo e vahenga malolo	83,353	90,213
Vahe 'a e Talekita Pule mo e ongo Tokoni Talekita Pule mo e totongi kehe	188,904	249,058
Katoa	\$272,257	\$339,271

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 24. NGAHI NGAUE FEKAU'AKI - HOKO ATU

(iii) Ngaahi nō atu ki he ngaahi kautaha fekau'aki:

Ngaahi nō atu ki he kau talekita pea mo e ngaahi kautaha fekau'aki:

	2013	2012
	\$	\$
Palanisi ki he kamata'anga 'a e ta'u	45,943	838,033
Palanisi nō 'a e kau Talekita Malolo	(26,493)	(589,255)
Totongi e pa'anga nō lolotonga e ta'u	23,450	207,374
Totongi fakafoki nō mo e toloi lolotonga e ta'u	(47,695)	(441,206)
Totongi toloi	4,795	30,997
Palanisi ki he 'osi 'a e ta'u	\$ -	\$45,943

Ko e ngaahi ngaue fakapa'anga 'i 'olunga na'e fakahoko ia he founa fakakomesiale angamaheni.

e) Ma'u 'Inasi

Ko e founa ngaue angamaheni 'a ia 'oku fakahoko ai 'a e ngaue 'a e Pangikee pea mo e Pule'anga Tonga. Ko e ngaahi ngaue fakapa'anga ko ia 'oku kau ai 'a e malu'i pea mo e fakapa'anga 'a ia 'oku fakahoko 'i ha founa angamaheni. Ko e Pule'anga Tonga 'oku ne ma'u ha 'inasi peseti 'e 100% 'i he Pangikee.

(i) *Ngaahi Nō Mai*

	2013	2012
	\$	\$
Totongi toloi 'i he pa'anga nō mai	99,202	114,449
Totongi e pa'anga nō mai lolotonga e ta'u	554,745	619,465
Nō mai mei he Pule'anga Tonga 'oku ha ia he fakamatala 21 (a)	2,684,512	2,992,721

Ne fakatau 'e he Pule'anga Tonga 'a e ponite mei he Pangikee pea mo e pa'anga fakahu taimi tukupau pea ko e palanisi 'eni he faka'osinga 'o e ta'u:

Fakahu pa'anga taimi tukupau he nouti 'a e Pangikee	4,238,323	3,072,053
Totongi toloi 'i he ponite 'a e Pangikee pea mo e fakahu pa'anga taimi tukupau	111,507	67,769

Totongi toloi 'i he ponite pea mo e fakahu pa'anga taimi tukupau 'oku 'i he peseti 'e 2% ki he 3% ki he ta'u.

(ii) *Fakahu pa'anga taimi tukupau*

	2013	2012
	\$	\$
Totongi toloi ke ma'u mei he Ponite Fakalakalaka Fakalotofonua 'a e Pule'anga Tonga	296,253	296,253
Palanisi 'o e Ponite Fakalakalaka Fakalotofonua 'a e Pule'anga Tonga ki he 'osi 'a e ta'u – vakai ki he fakamatala fika 12.	3,398,000	4,398,000

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 25. NGAHI FAKAMOLE KI HA KOLOA HE KAHA'U PE MO'UA HANGE NA'A HOKO

	2013	2012
(a) Ngaahi fakamole ki ha koloa	\$ -	\$ -
(e) Ngaahi mo'ua hange ka hoko	\$ -	\$ -
(f) Ngaahi lisi taimi nounou	\$237,260	\$204,480

- (i) Fakatatau ki he alepau lisi, kuo 'i ai e ngaahi alepau lisi 'a e Pangikee he ngaahi 'api 'i Tonga ni 'ikai laka hake he ta'u 'e 56. Ko e totongi lisi si'isi'i taha 'i he faka'osinga 'o e ta'u 'oku hange ko ia 'i lalo:

	2013	2012
	\$	\$
'ikai laka hake he ta'u 'e taha	13,420	7,720
Lahi hake he ta'u 'e taha kae 'ikai laka hake he ta'u 'e nima.	53,680	30,880
Laka hake he ta'u 'e nima	170,160	165,880
	\$237,260	\$204,480

- (ii) Kuo 'i ai e ngaahi alepau 'a e Pangikee ke fakahoko ha alepau lisi ke nofo totongi 'o e ngaahi fale he vaha'a ta'u 'e taha ki he ta'u 'e nima. Ko e ngaahi totongi lisi si'isi'i taha kuo ma'u ki he faka'osinga 'o e ta'u 'oku hange ko ia 'i lalo.

	2013	2012
	\$	\$
'ikai laka hake he ta'u 'e taha	162,708	172,056
Lahi hake he ta'u 'e taha kae 'ikai laka hake he ta'u 'e nima.	339,999	433,287
Laka hake he ta'u 'e nima	26,424	33,624
	\$529,131	\$638,967

FAKAMATALA 26. FOUNGA FAKAPA'ANGA

	2013	2012
	\$	\$
Founga fengaue'aki mo e Westpac Pangike 'o Tonga:		
(i) Tohi fe'ave'aki pa'anga 'aki 'a e tohi malu'i	500,000	500,000
(ii) Alea fakatau pa'anga muli ki mu'a	1,000,000	1,000,000
	\$1,500,000	\$1,500,000

Ne fakahoko pea mo hono fakamo'oni'i 'o e alepau pea mo e EIB he 'aho 15 Tisema 2005 mo e EUR 'e 4 miliona. Kapau 'e lava ke toho kakato e pa'anga nō ko eni pea 'e toki faka'ata leva mo ha EUR 'e 2.0 miliona ki he Pangikee Na'e kamata hono toho 'o e nō ko eni 'i he 2008 pea na'e ngata 'a e taimi toho faka'osi 'o e nō ki 'Aokosi 2009.

Ngaahi Fakamatala ki he 'Akauni ki he 'aho 31 Tisema 2013 -(hoko atu)

FAKAMATALA 27. TOTONGI 'INASI

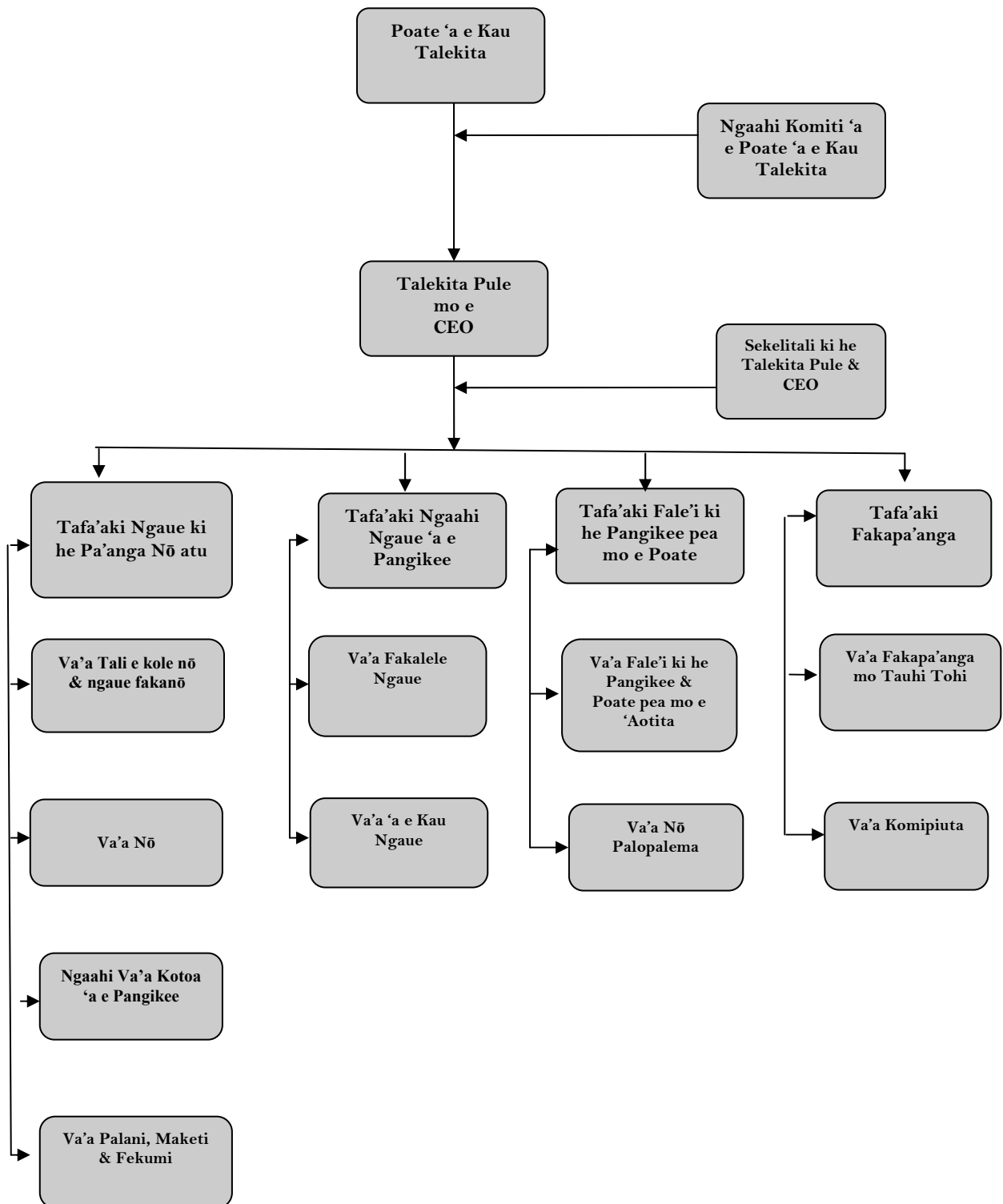
	2013	2012
	\$	\$
(a) Na'e fokotu'u 'e he kau Talekita ke totongi atu ha peseti 'e 50 ki he kau ma'u 'inasi felave'i mo e ta'u fakapa'anga 2012. Ko e fakakatoa 'o e 'inasi ko 'eni 'oku fe'unga mo e \$664,564 pe ko e \$0.63 ki he 'inasi taki taha.	-	664,564
(e) Na'e fokotu'u 'e he kau Talekita ke totongi atu ha peseti 'e 50 ki he kau ma'u 'inasi felave'i mo e ta'u fakapa'anga 2013. Ko e fakakatoa 'o e 'inasi ko 'eni 'oku fe'unga mo e \$818,884 pe ko e \$0.78 ki he inasi taki taha.	818,884	-

FAKAMATALA 28. TUPU KI HE SEA TAKITAHA

	2013	2012
	\$	\$
Tupu 'osi tukuhau'i	1,637,768	1,329,129
Lahi 'o e Sea	1,053,019	1,053,019
Tupu ki he Sea 'e taha	\$1.56	\$1.26

FAKAMATALA 29. TUPU MEI HE PA'ANGA 'A E MA'U 'INASI

	2013	2012
	\$	\$
Tupu 'osi tukuhau'i	1,637,768	1,329,129
Pa'anga mei he Ma'u 'Inasi	19,722,281	18,903,397
Tupu mei he Pa'anga 'a e Ma'u 'inasi	8.30%	7.03%

KAU PULE MA'OLUNGA

Talekita Pule & CEO

Leta Havea Kami (fakahoko 'aho 2 Sepitema 2013)

Tokoni Talekita Pule

- Nō Seini Movete
- Pa'anga Hasiloni Fungavai
- Tokangaekina Tu'unga Ta'epau Leta Havea Kami

'ULU'I 'OFISI

Kau Pule

- Va'a Nō- Tongatapu Sitino Maka
- Va'a Nō-Vahe 1 & 2 'Elisapesi Fineanganofa
- Va'a Nō Palopalema Samisoni Masila
- Va'a Tali e Nō/Ngaue Fakano Lata Kava
- Va'a Pa'anga mo e Patiseti Soane Malia Kauhalaniua
- Va'a Komipiuta Siokatame Havili Movete
- Va'a Ngaue Komipiuta Silia Tupou
- Va'a 'a e Kau Ngaue Lu'isa Manuofetoa
- Va'a Fakalele Ngaue Vika. T. Vea
- Va'a 'ekonomika & Fale'i fakapisinisi Siosina Paongo

NGAAHI 'OFISI 'O E PANGIKEE

Kau Pule

- Va'a 'i Vava'u Sosaia Talau
- Va'a 'i Ha'apai Tokotaha Fonua
- Va'a 'i 'Eua Tau'atevalu Mafi
- Va'a 'i Niuatoputapu Lavinia Ika
- Va'a 'i Niuafo'ou Viliami Fifita
- Va'a 'i Tatakamotonga 'Atelaite Moala Fifita
- Va'a 'i Hihifo Mosese Fifita